

Η μισθοφορά στην ελληνιστική εποχή: κοινωνικές και οικονομικές όψεις της συμμετοχής των Κρητών μισθοφόρων στα στρατεύματα των ελληνιστικών ηγεμόνων*

Κατερίνα Παναγοπούλου

*Abstract_ Katerina Panagoulou | Mercenaries in the Hellenistic Age:
Social and Economic Aspects of Cretan Mercenaries' Participation
in the Troops of Hellenistic Rulers*

Admittedly a catalyst towards globalization, enhancing social mobility, the mercenaries who joined Hellenistic armies were most recently recognized as one for the earliest agents of international paid labour and prompted the minting of royal coinages for large-scale payments in the Hellenistic period. Cretan mercenaries were most prominent among these, as they formed part of all Hellenistic armies. The present article presents their key features and aims to explore the degree to which they contributed to the influx of foreign wealth into their homeland. Thus an outline of numismatic and other indicators of monetary imports, which may have been associated with Cretan mercenaries, is offered. In the article's second part an attempt is made to reconcile the alleged mercenary wealth with the very poor testimonia of "imported wealth" in Crete, such as, large quantities of foreign (especially royal) silver or gold in Cretan hoards, foreign precious metal objects, and large-scale public or private investments. An attempt to explain this paradox may then elucidate further the behaviour of Cretan mercenaries as economic agents.

Λέξεις-κλειδιά: Crete, mercenaries, piracy, Cretan economy, wealth, Hellenistic kings, military payments, booty / Κρήτη, μισθοφόροι, πειρατεία, κρητική οικονομία, ελληνιστικοί ηγεμόνες, στρατιωτικές πληρωμές, λάφυρα

ΩΣ ΜΙΣΘΟΦΟΡΑ στην αρχαία Αθήνα οριζόταν η θεσμοθετημένη παροχή μισθού προς τους πολίτες σε αντάλλαγμα για τη συμμετοχή τους σε δημόσια λειτουργήματα. Από την αρχαϊκή εποχή και εξής ο όρος σταδιακά ταυτίστηκε

* Το κείμενο παρουσιάστηκε στο πλαίσιο της ημερίδας «Το φαινόμενο του πολέμου στην Αρχαία Ελλάδα», που διοργάνωσε η Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων στην Αθήνα, στις 11.05.2022. Ευχαριστίες οφείλονται στους διοργανωτές της ημερίδας και στο ακροατήριο.

με την έμμισθη παροχή στρατιωτικών υπηρεσιών, αρχικά (τον 7ο π.Χ. αι.) προς τυράννους της Σικελίας και του ελλαδικού χώρου και προς μονάρχες της Ανατολής και της Αιγύπτου, και αργότερα προς τους ελληνιστικούς ηγεμόνες.¹ Οι μισθοφόροι δεν ήταν πολίτες της αρχής για την οποία μάχονταν και πληρώνονταν για την παροχή υπηρεσιών τους προς τον εργοδότη τους, ανεξάρτητα από την έκβαση των επιχειρήσεων για τις οποίες προσλαμβάνονταν. Η πρόσβαση του Μακεδόνα βασιλιά Φιλίππου Β' στα μεταλλεία του Παγγαίου διευκόλυνε οικονομικά τον τελευταίο να εντάξει μισθοφόρους στο στράτευμά του, ενώ η οικειοποίηση των ταμείων του Δαρείου Γ' επέτρεψε στον Αλέξανδρο Γ' να καθιερώσει την παρουσία έμμισθων στρατιωτών στο μακεδονικό στράτευμα και να τους παράσχει ο ίδιος τον απαιτούμενο οπλισμό. Η πληρωμή εξάλλου των βετεράνων στη Βαβυλώνα το 324 π.Χ. συνιστά κομβικό ορόσημο στην οικονομική ιστορία της περιόδου, στο μέτρο που πυροδότησε την άκρως εντατική παραγωγή του νέου δόκιμου νομίσματος της εποχής, των νομισμάτων του Μεγάλου Αλεξάνδρου.² Αυτά περιλάμβαναν χρυσούς διστατήρες και στατήρες με την κρανοφόρο κεφαλή Αθηνάς στην εμπρόσθια όψη και με τη φτερωτή Νίκη που κρατά στυλίδα με το αριστερό χέρι στον οπισθότυπο (πίν. 1.01), και αργυρά τετράδραχμα με την κεφαλή Ηρακλέους με λεοντή στην εμπρόσθια όψη και τον λεγόμενο αετοφόρο Δία, δηλαδή ένθρονο, που στηρίζεται με το αριστερό του χέρι σε σκήπτρο και κρατά αετό με το προτεταμένο δεξί χέρι (πίν. 1.05). Οι χρυσοί διστατήρες και στατήρες, τα αργυρά τετράδραχμα και οι δραχμές με την επιγραφή ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ όχι μόνο υπήρξαν οι πρώτες βασιλικές κοπές που κόπηκαν πέρα από τα όρια του αμιγούς μακεδονικού βασιλείου στη Βόρεια Ελλάδα, αλλά και κατέκλυσαν τις αγορές σε όλη την επικράτεια του «νέου» μακεδονικού βασιλείου, από την Ανατολή μέχρι τη Δύση (τα Βαλκάνια), διαμορφώνοντας το απαραίτητο νομισματικό υπόβαθρο για την οικονομική ενοποίηση της ελληνιστικής *οικουμένης*.³

Η εκτενής νομισματική παραγωγή των ελληνιστικών βασιλείων προφανώς συνδέεται σε πολύ μεγάλο ποσοστό με πληρωμές μισθοφόρων. Σε περιόδους ειρήνης, οι μισθοφόροι επάνδρωναν τις φρουρές που εγκαθιστούσαν σε κομβικά μέρη στα βασίλεια και φρουρούσαν την αυλή των ηγεμόνων. Σε περιόδους πολέμου ενισχύονταν αριθμητικά, στρατολογούμενοι είτε μέσω των *ξενολόγων* είτε μέσω ειδικών συνθηκών που συνήθως σύναπταν οι ηγεμόνες με φιλικά προσκείμενες πόλεις-κράτη· η τελευταία αυτή κατηγορία ήταν γνωστή ως «συμμαχικά στρατεύματα». Η συνήθης δεξαμενή στρατευμάτων στα ελληνιστικά κράτη όμως προερχόταν από τη σχετική κινητοποίηση των πόλεων-κρατών – των απογόνων των πρώιμων κατοίκων, που δεν περιγράφονται ως μισθοφόροι. Είναι γνωστό ότι οι μισθοφόροι πληρώνονταν σε χρήμα (*ὀψώνιον, μισθός*)

¹ SEKUNDA 2013.

² Για την πληρωμή των βετεράνων του Μεγάλου Αλεξάνδρου στη Βαβυλώνα, βλ., π.χ., PRICE 1991.1, 25–27· LE RIDER 2003.

³ LE RIDER 2003.

και ότι η καθημερινή μερίδα που παρεχόταν για τη διατροφή τους (*σίτος, μέτρημα*) πληρωνόταν είτε σε είδος είτε σε χρήμα (*σιτηρέσιον*).⁴ Πιθανολογείται ότι οι μισθοφόροι πληρώνονταν μόνο στο τέλος μιας εκστρατείας και όχι σε τακτικά χρονικά διαστήματα. Έχει εξάλλου πολύ πρόσφατα υποστηριχθεί ότι αναδείχθηκαν σε έναν από τους πρωιμότερους παράγοντες διεθνούς έμμισης εργασίας, σύμφωνα με τη θεωρία του Adam Smith.⁵ Στους ρεπουμπλικανικούς χρόνους οι Ρωμαίοι χρησιμοποιούσαν και επικουρικά στρατεύματα και στρατεύματα μισθοφόρων για να ενισχύσουν τις λεγεώνες τους. Μολονότι τα πρώτα ήταν σημαντικότερα από τους μισθοφόρους, εξακολουθούμε να εντοπίζουμε Κρήτες τοξότες, μεταξύ άλλων, που προφανώς υπηρετούσαν ως μισθοφόροι στον αυτοκρατορικό στρατό.

Κομβική, μέσα σε αυτό το πλαίσιο, υπήρξε η συμμετοχή Κρητών στα μισθοφορικά στρατεύματα των Διαδόχων του Μεγάλου Αλεξάνδρου και των περισσότερων Επιγόνων. Η συμμετοχή Κρητών, συμπεριλαμβανόμενου του περίφημου Λύττιου ναυάρχου Νεάρχου, στην εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου επιβεβαιώνεται από τις φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες.⁶ Στην ουσία η έλλειψη γαιών στην Κρήτη και η αναζήτηση ενός καλύτερου μέλλοντος τους οδήγησαν ώστε να στρατολογηθούν σε όλους τους μεγάλους ελληνιστικούς στρατούς, συμπεριλαμβανόμενων των Συρακουσών, της Καρχηδόνας και της Ρώμης.⁷ Δεν ήταν σπάνιο να υπηρετούν Κρήτες μισθοφόροι στις τάξεις δύο αντιμαχόμενων πλευρών: χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η μάχη στη Ραφία της Αιγύπτου (219–217 π.Χ.), όπου περίπου 3000 Κρήτες υπηρετούσαν στο στρατό του Πτολεμαίου Δ', αλλά και 2500 στο στρατό του αντιπάλου του Αντιόχου Γ'. Η ευημερία άλλωστε της κρητικής κοινότητας στο Φαγιούμ ήταν τέτοια, ώστε επέτρεπε την ύπαρξη ενός κρητικού *πολίτευματος* κατά τον 1ο π.Χ. αι., διοικούμενου από εκλεγμένους υπαλλήλους και αστυνομικές δυνάμεις.⁸ Τη στρατολόγηση Κρητών μισθοφόρων στον μακεδονικό

⁴ PsóMA 2009.

⁵ VAN REGENMORTEL 2023. Για τη συμβολή των μισθοφόρων στον εκχρηματισμό των ελληνιστικών οικονομιών, βλ. επίσης DE CALLATAÏ 2012α, με προγενέστερη βιβλιογραφία.

⁶ Νεάρχος ο Κρης: CHANIOTIS 2018, 22, 390· GEHRKE 2001, 49· SPYRIDAKIS 1992, 73, no. 87 = SPYRIDAKIS 1981· KARAFOTIAS 2002· KARAFOTIAS 1997, 23· LAUNEY 1949, 249· BADIAN 2012 = BADIAN 1975)· BERVE 1928 & 1938, no. 544.

⁷ VAN REGENMORTEL 2024, 59–62, Table 7.3· CHANIOTIS 2005α, 85· KARAFOTIAS 2002, 113–15· KARAFOTIAS 1997, 162, 192.

⁸ Το κρητικό *πολίτευμα* στην Αίγυπτο αποτελούσε έναν εθνικού χαρακτήρα υβριδικό στρατιωτικό σύλλογο, που εξυπηρετούσε τη στρατολόγηση των μισθοφόρων. Διοικούνταν από δύο *προστάτες*, που εκλέγονταν από τα μέλη του συλλόγου. Από τον *P. Tebt.* I 32, l. 8–9 & 13–22 (145 π.Χ.) συνάγεται ότι οι αξιωματούχοι που διορίζονταν από το κρητικό *πολίτευμα* στο Φαγιούμ διεκπεραίωναν διοικητικά καθήκοντα που αφορούσαν μη κρητικής καταγωγής πρόσωπα. HONIGMAN 2019, 315–26· HONIGMAN 2003, 74 σημ.44, 94· HONIGMAN 2002. Για τη διοικητική αυτονομία ορισμένων πολιτευμάτων στην Αίγυπτο, βλ. SÄNGER 2019, ιδίως σσ. 9–28, 167–85, 295–96 (κρητικό *πολίτευμα*)· KRUSE 2015· THOMPSON 2011· LESQUIER 1911/1973, 143–55. Ο SPYRIDAKIS 1981, 78 no.118, στηριζόμενος στον LAUNEY 1949, 251, συμπεραίνει από την

στρατό εξάλλου καταδεικνύουν, για παράδειγμα, οι συνθήκες που υπέγραψε ο Αντίγονος Δώσων με τις πόλεις Ελεύθερνα και Ιεράπυτνα στην κεντρική και ανατολική Κρήτη αντίστοιχα μεταξύ των ετών 227 και 224 π.Χ., προκειμένου να αποτρέψει τη συνεργασία τους με αντιπάλους των Ροδίων.⁹ Στην κυρίως Ελλάδα, ο Σπαρτιάτης βασιλέας Αρέας Α' στρατολόγησε το 273 π.Χ. 2000 Κρήτες μισθοφόρους στις παραμονές της αναμέτρησης της πόλης του με τον βασιλιά της Ηπείρου Πύρρο, πρακτική που ακολούθησαν κατά τον 2ο π.Χ. αι. στην Πελοπόννησο ο βασιλιάς Νάβις της Σπάρτης και ο Φιλοποίμην. Κρήτες μισθοφόροι πρέπει να στρατολογήθηκαν επίσης για λογαριασμό του Μιθριδάτη Στ' Ευεργέτη, και από μεμονωμένες πόλεις όπως η Μίλητος, ήδη στη δεκαετία του 230 π.Χ. Στη Δύση, ο βασιλιάς Ιέρων των Συρακουσών στρατολόγησε περίπου 500 Κρήτες μισθοφόρους το 218 π.Χ. Οι τιμές πάλι (σε αβέβαιο χρόνο) που οι πολίτες της πόλης Απτέρας απεύθυναν προς τον βασιλιά Άτταλο Α' ή Β', συγκεκριμένα η προεδρία, η ασυλία, η ατέλεια και η ασφάλεια, υποδεικνύουν κάποια σχέση μεταξύ των πολιτών της συγκεκριμένης πόλης και των μελών της ατταλιδικής δυναστείας. Κρήτες μισθοφόροι, τέλος, καταγράφονται στον σελευκιδικό στρατό, εφόσον ονόματά τους συμπεριλαμβάνονται σε αυτούς που υπηρέτησαν στη μάχη της Μαγνησίας (189 π.Χ.) – αλλά όχι κατά την επιθεώρηση των στρατευμάτων του Αντιόχου Δ' στη Δάφνη της Συρίας (165 π.Χ.), όταν αντικαταστάθηκαν από τους Κίλικες· πρέπει όμως να πρωτοστάτησαν στην περίφημη αλυσίδα των έξι συριακών πολέμων που κλιμάκωσαν τον ανταγωνισμό μεταξύ Πτολεμαίων και Σελευκιδών για την κατοχή της περιοχής της Κοίλης Συρίας και της Παλαιστίνης. Αξίζει τέλος να σημειωθεί ότι ούτε και η Ρώμη εξαιρέθηκε από τη χρήση Κρητών μισθοφόρων: Κρήτες τοξότες στελέχωναν τον στρατό του Όπιμου, υπάτου το 121 π.Χ., κατά του Γάιου Γράκχου, και, μετά την υποταγή της Κρήτης στη Ρώμη το 67 π.Χ., καθώς επίσης και τον στρατό του Καίσαρα και του Πομπήιου. Από αυτούς ο Καίσαρας το 57 π.Χ. στρατολόγησε βιαστικά στρατιώτες ενόψει του πολέμου που διεξήγαγε εναντίον της Αιγύπτου.

παρουσία στην κρητική κοινότητα στο Φαγιούμ ενός αξιωματούχου με μακεδονικό όνομα, του Σώσου, στον κατάλογο των Κρητών μισθοφόρων το 145 π.Χ., ότι το κρητικό *πολίτευμα* δεν συμπεριλάμβανε αποκλειστικά Κρήτες μισθοφόρους. Η κρητική ωστόσο προέλευση του ονόματος του Σώσου είναι αδιαμφισβήτητη. Σε κάθε περίπτωση, η THOMPSON 2001, 318 σημ.23, υποστηρίζει ότι το επίθετο «Μακεδών», που αποδίδεται στο κρητικό *πολίτευμα* στην Αίγυπτο κατά τον 2^ο π.Χ. αιώνα, δεν είχε πλέον εθνική συνδήλωση. Για τη χρήση του εθνικού «Κρης» εκτός Κρήτης, βλ. VAGIONAKIS 2020, 221. Για το κρητικό *πολίτευμα* στην Αίγυπτο, βλ. επίσης SÄNGER 2019, 295–96, CHANIOIS 2005α, 82, LAUNEY 1949, 1068–72. Η απεικόνιση ελληνιστικών στρατιωτών στην Αίγυπτο στο λεγόμενο ψηφιδωτό του Νείλου στο σπηλαιώδες ιερό στην Palestrina (περ. 100 π.Χ.) μας παρέχει ενδεχομένως μία εικόνα από τη ζωή τους στην Αίγυπτο: WALKER 2003, MEYBOOM 1995, 80 κ.εξ., COARELLI 1990.

⁹ IC III, iii (Hierapytna), 1A = SCHMITT 1969, no.502, σειρά 13–15. ΜΠΟΥΡΑΖΕΛΗΣ 1983, πρβλ. COUVENHES 2016, 184, σημ.47–48, 50· STEFANAKI 2021, 97–101. Για τους μισθοφόρους στον αντιγονιδικό στρατό, βλ. GRIFFITH 1935, 67–79.

Ως προς τις κοινωνικές κατηγορίες που εμπλέκονταν με τη μισθοφορική ιδιότητα, ο Sekunda υποστηρίζει ότι οι νέοι / οι νεώτατοι ήταν αυτοί που στρατολογούνταν στις τάξεις των μισθοφόρων.¹⁰ Πολύ συχνά ωστόσο γνωρίζουμε ότι εμπλέκονταν, συχνά μετά τη μισθοφορά, και σε πειρατικές ή ληστρικές δράσεις· στην πραγματικότητα τα όρια μεταξύ της μισθοφοράς, της πειρατείας και της ληστείας ήταν ρευστά· κοινή συνισταμένη όλων ήταν η απόκτηση, στις δύο τελευταίες περιπτώσεις μάλιστα η βίαιη αρπαγή, εύκολου κέρδους όπως λαφύρων και δούλων, με όποιες συνέπειες αυτή συνεπαγόταν για τις νησιωτικές κοινωνίες του Αιγαίου.

Αναμφίβολα μετά την ολοκλήρωση της αποστολής τους, θα ανέμενε κανείς την επιστροφή των μισθοφόρων στις ιδιαίτερες πατρίδες τους, παίρνοντας μαζί τους τα χρήματα και λάφυρα που είχαν αποκτήσει κατά τις εκστρατείες στις οποίες είχαν λάβει μέρος. Οι πρόσφατες ωστόσο μελέτες των Craven και Perlman, και η παλαιότερη προσωπογραφία τους που συνέταξε ο Στυλιανός Σπυριδάκης στη δεκαετία του 1980, δείχνουν την ευρεία εγκατάστασή τους και εκτός Κρήτης, γεγονός που είχε αναπόφευκτα επιπτώσεις τόσο στη δημογραφία του νησιού όσο και στις κοινωνίες στις οποίες εντάχθηκαν.¹¹ Στην πραγματικότητα οι Κρήτες μισθοφόροι και οι συγγενείς τους συχνά εγκαθίσταντο στους τόπους εργασίας των μισθοφόρων, επηρεάζοντας αρνητικά τη δημογραφική εικόνα του νησιού. Ο κύριος όγκος των σχετικών πληροφοριών προέρχεται από την πτολεμαϊκή Αίγυπτο: διάφοροι μισθοφόροι τάφηκαν εκεί, ενώ μπορούμε να ανασυνθέσουμε ολόκληρους οίκους με καταγωγή από την Κρήτη συνδυάζοντας τα παπυρολογικά και επιγραφικά με τα φιλολογικά τεκμήρια.¹² Οι πιο χαρακτηριστικοί εκπρόσωποι αυτής της κατηγορίας είναι οι Κρήτες *τῆς ἐπιγονῆς*: ο Laḏa αναφέρει πέντε τέτοιες περιπτώσεις, τον Ηγέμονα (264 π.Χ.), τον Δωρίωνα, γιο του Θήρωνος, και τον γιο του Δωρίωνα, Πτολεμαίο, που τάφηκε στον Αρσινοϊτή νομό, στη Θεμίστου Μερίδα (περ. 223/222 π.Χ.), τον Αλέξανδρο, γιο του Ωρίωνα, που τάφηκε στον Αρσινοϊτή νομό, στην Κροκοδειλόπολη το 173 π.Χ., τον Σωσία, γιο του Σώσου, και τον Φίλιπ[πο] γιο του [.....]μων.¹³ Επιπλέον, σώζονται πολλά στοιχεία για την εγκατάσταση οικογενειών Κρητών μισθοφόρων στον ελλαδικό χώρο. Στην Αθήνα, για παράδειγμα, αναφέρονται σε επιγραφές μεταξύ του 4ου προχριστιανικού αιώνα και του 3ου αιώνα μ.Χ. μέλη κρητικών οίκων, καταγόμενων από μεγάλες πόλεις, όπως η Κνωσός και η Γόρτυνα, αλλά και από την Ελεύθερνα, την Κυδωνία, τη Λάππα, την Πολυρρήνια και τη Ρίθυμνα· χαρακτηριστική περι-

¹⁰ Liv. 34.27.2. SEKUNDA 2011, ειδ. σ. 77, SEKUNDA & DE SOUZA 2007, COUVENHES 2016, 194.

¹¹ CRAVEN 2017· PERLMAN 1999· SPYRIDAKIS 1992 [1981].

¹² Ο LA'DA 2002 προσθέτει αρκετά κρητικά ονόματα στην προσωπογραφία με τα ονόματα των Κρητών μισθοφόρων του Σπυριδάκη (βλ. σημ. 11).

¹³ LA'DA 2002, 133–34: Ηγέμων, 264 π.Χ. (E1105)· Δωρίων Θήρωνος, π.223/222 π.Χ. (E1104)· Πτολεμαῖος Δωρίωνος, π.223/222 π.Χ. (E1106)· Αλέξανδρος, ρίων: LA'DA 2002, 133 (E1103)· Σωσίας, son of Σῶσος (E1107)· Φίλιπ[πος] son of [.....]μων (E1108).

πτωση αποτελούν ο Επαίνετος, πατέρας του Σωτήριδος, και η κόρη του από τη Γόρτυνα (1ος μ.Χ.). Η Κνωσός εκπροσωπείται από τον Αντίοχο, πατέρα της Γλυκέρας, από την Κνωσό (4ος π.Χ.), και από τη Γλυκέρα, που αναφέρεται σε έναν κατάδεσμο ως η σύζυγος του Δίωνος, γιου του Φιλοξένου από τη Μεσσήνη, καθώς επίσης και από τον Γλαύκο, πατέρα της Χαιρεστράτης, και από την τελευταία. Ο Κράννων, και ο γιος του Κραντιάδης, κατάγονταν από την Ελεύθερνα (4ος αι. π.Χ.), ενώ ο Διονύσιος, γιος του Σίμου, ένας πρόξενος που είχε αναθέσει ένα άγαλμα του (πιθανά Αθηναίου) Λάμπωνος, και ο Σίμος, από την Κυδωνία. Το ίδιο ισχύει και για τον Πρύτανι, γιο της Τεμώς, και για την Τεμώ (1ος π.Χ.).¹⁴ Χαρακτηριστικές, εξάλλου, είναι τρεις ανάγλυφες επιτύμβιες στήλες από τη θεσσαλική Δημητριάδα, που αναφέρονται σε Κρήτες μισθοφόρους: η πρώτη παρουσιάζει τον Κρήτα τοξότη Θερσαγόρα με στρατιωτική περιβολή, να κρατά τόξο, και με ορατή στην πλάτη του τη φαρέτρα· η δεύτερη τον πιθανότατα υψηλόβαθμο (βάσει της ιδιαίτερης ασπίδας του) Χαιρωνίδα, γιο του Εικάδιου, από τη Λύττο, που φορά έναν ανοιχτόχρωμο χιτωνίσκο, σκούρα χλαμύδα και κρηπίδες, κρατά δόρυ με το δεξί χέρι και φέρει μια ελλειπτική ασπίδα χρωματισμένη πράσινη, δηλωτική του χρώματος του μετάλλου (πίν. 1, εικ. 1)· αυτός ήταν πιθανότατα συγγενής με έναν άλλο Λύττιο, τον Ανδροκάδη, γιο του Χαιρωνίδου, που μνημονεύεται σε μια λίγο μεταγενέστερη στήλη, και που πιθανότατα ανήκει στην ίδια οικογένεια με τον Χαιρωνίδα.¹⁵ Εκτός από αυτή την οικογένεια από τη Λύττο, από τις επιτύμβιες στήλες εντοπίζουμε ακόμη μία τουλάχιστον κρητική οικογένεια από την Τύλισσο: ο Φιλάριστος, γιος του Άλκι, που αναφέρεται σε δύο στήλες, προφανώς ήταν συγγενής με τον Άντι και τον Άλκι, γιους του Φιλάριστου, από την κρητική Τύλισσο, και αναφέρεται σε μία τρίτη στήλη· τέλος, η επίσης καταγόμενη από την Τύλισσο Αρχιδίκη αναφέρεται ξεχωριστά.¹⁶ Στις παραπάνω περιπτώσεις

¹⁴ Πολύτιμες πληροφορίες για μισθοφόρους καταγόμενους από διάφορες κρητικές πόλεις που εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα αντλούνται, π.χ., από την προσωπογραφία OSBORNE & BYRNE 1996: από τη Γόρτυνα, σελ. 62, από την Ελεύθερνα, σελ. 65, από την Κνωσό, σελ. 126, από την Κυδωνία, σελ. 132. Βλ. επίσης από τη Λάππα, σελ. 143: ο Αρχεμάχος, πατέρας του Διονυσίου (3^{ος}–2^{ος} π.Χ. αι.), και ο Διονύσιος, γιος του Αρχεμάχου, μαζί με τον Ερμία, πατέρα της Σωσινίκης, και με τη Σωσινίκη, την κόρη του Ερμία, σύζυγο του (πιθανά Αθηναίου) Νικάνδρου Δειραδιώτη (2^{ος} π.Χ. αι.). Από την Πολυρρήνια, σελ. 261: ο Διοκλής, γιος του Σώσου, και ο Σώσος (2^{ος} αι. π.Χ.), ο Τάσκος και ο γιος του Κρύτων (2^{ος} αι. π.Χ.), ο Σώσος και ο γιος του Διοκλής (2^{ος} αι. π.Χ.), ο Ορύας και ο γιος του Κρύτων (2^{ος}/1^{ος} αι. π.Χ.). Από τη Ρίθυμνα, σελ. 264: ο Δαμάρετος, πατέρας της Σώτειρας, συζύγου του Αθηναίου Νικομάχου (4^{ος}–3^{ος} π.Χ. αι.). Εκτός από τα παραπάνω, καταγράφονται 31 ονόματα με το επίθετο «Κρής» αλλά χωρίς συγκεκριμένη πόλη προέλευσης, π.χ. σελ. 131: ο στρατιώτης Αγησίπολις (περ. 235 π.Χ.), ο Αργαίος, γιος του Κλέω[ν]ος, που συμπεριλαμβάνεται στη φρουρά του Ραμνούντα, και ο Ανβρόσιος, πιθανά Κρητικός (2^{ος}–3^{ος} μ.Χ. αι.). Για το ανάγλυφο και για την ενεπίγραφη στήλη του Θερσαγόρα, βλ. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ 1909, 272–74, αρ. 61· WOLTERS 1979, πίν. 6.1· SEKUNDA 2003· ΣΤΑΜΑΤΟΡΟΥΛΟΥ 2018b, 392–93 σημ.43.

¹⁵ Για τον Ανδροκάδη Χαιρωνίδου, βλ. IG ix.2.365 (= Βόλος E964): ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ 1909, 119· ΣΤΑΜΑΤΟΡΟΥΛΟΥ 2018b, 393 σημ.51.

¹⁶ Για τον Φιλάριστο, γιο του Άλκη, από την κρητική Τύλισσο, βλ. IG ix.2.1182 (= E578)·

παραμένει ασαφές αν αυτοί οι μισθοφόροι παντρεύτηκαν ντόπιες γυναίκες, ή αν οι σύντροφοί τους, κρητικής ή άλλης καταγωγής, ή οι συγγενείς τους, τους είχαν ακολουθήσει στον τόπο εργασίας τους, δηλαδή στο στρατόπεδο της μακεδονικής φρουράς στη Δημητριάδα. Από την άλλη πλευρά, αρκετοί Κρήτες που στρατολογήθηκαν μαζικά από τη Μίλητο και εγκαταστάθηκαν σε μιλησιακό έδαφος στα τέλη του τρίτου αιώνα π.Χ. συμπαρέσυραν τις οικογένειές τους από την Κρήτη. Πολιτογραφήθηκαν στη Μίλητο, αλλά διατήρησαν τις αρχικές τους πολιτικές ταυτότητες και επιχείρησαν αργότερα να επιστρέψουν στις γενέτειρές τους.¹⁷ Ακόμη και αν η προοπτική επιστροφής τους στις πατρίδες τους έχει αμφισβητηθεί για τους Κρήτες μισθοφόρους, η μοναδική τους προσπάθεια να επιστρέψουν στην πατρίδα τους ήταν όταν υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τον Μυούντα, το 223/222 π.Χ.: δύο αποσπασματικοί αλλά εκτενείς κατάλογοι νέων Μιλησίων πολιτών, που χρονολογούνται στο 234/3 και στο 229/8 π.Χ. αντίστοιχα, αποκαλύπτουν τη μαζική μετανάστευση Κρητών (μισθοφόρων και των συγγενών τους) στη Μίλητο κατά το τελευταίο τέταρτο του τρίτου προχριστιανικού αιώνα. Το πρώτο κείμενο δείχνει ότι περισσότεροι από περίπου διακόσιοι Δρήριοι και Μιλάτιοι από την Κρήτη αιτήθηκαν πολιτεία στη Μίλητο το 234/3 ή το 228/7 π.Χ., αλλά το μαντείο συμβούλευσε τους Μιλήσιους να δεχτούν τους Κρήτες ως *ἄνδρας ἀρωγούς*.¹⁸ Πολιτογραφήθηκαν ως Μιλήσιοι πολίτες, τους εκχωρήθηκαν γαίες σε μιλησιακή επικράτεια (ή στην επικράτεια μιας μικρής γειτονικής πόλης, του Μυούντα, που είχε ενσωματωθεί με τη Μίλητο) για είκοσι χρόνια και ενσωματώθηκαν στις πολιτειακές δομές, σε αρκετές περιπτώσεις με τις οικογένειές τους. Εκτός από τα ψηφίσματα, τα ονόματά τους έχουν καταχωρηθεί στο ιερό του Απόλλωνος Δελφινίου.¹⁹ Το δεύτερο κύμα, που τοποθετείται χρονικά στο 229/8 ή στο 223/2 π.Χ., περιλάμβανε Κρήτες από δεκαεννέα διαφορετικές κρητικές πόλεις.²⁰ Από τους περισσότερους από χίλιους Κρήτες μισθοφόρους που αιτήθηκαν να πολιτογραφηθούν στη Μίλητο μας σώζονται μόνο τετρακόσια ονόμα-

πρβ. IG ix.2.366 (= E975), όπου αναφέρονται ο Άντις και ο Άλκις, οι επίσης Τυλίσσιοι γιοι του Φιλάριστου (HELLY 1979, 82 αρ. 61· LAUNEY 1949, τόμ. 1, 252, 282, τόμ. 2, 1153–57), καθώς επίσης και η στήλη της Αρχιδίκης, καταγόμενης από την ίδια κρητική πόλη (Volos Δ20· ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ 1909, αρ. 20· 1928, 149–52, & πίν. III· ΚΡΑΒΑΡΙΤΟΥ & ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ, υπό έκδοση). Βλ. ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ 2018b, 393 σημ.52.

¹⁷ Σχετικά με τη μετανάστευση χιλίων Κρητών μισθοφόρων με τις οικογένειές τους (συνολικά π. 3–4.000 άτομα) στη Μίλητο στα τέλη του τρίτου π.Χ. αιώνα (234/33 ή 229/8 π.Χ.) και την εγκατάστασή τους σε περιοχή που διεκδικούσε η Μαγνησία στο Μαϊάνδρο, βλ. *IMilet* I.3, 33–38· LAUNEY 1949.1, 660–64· BRULÉ 1990· HERRMANN 1997. CHANIOΤIS 2002, 100 σημ.10, με την προγενέστερη βιβλιογραφία. LOMAN 2004, 62–69.

¹⁸ *IMilet* I.3.33–38, σελ. 166–203· FONTENROSE 1988, αρ. 5· BRULÉ 1978, 165–68· VAN BREMEN 2003, 319–20· LOMAN 2004, 63–64.

¹⁹ *IMilet* I.3.33–38, σελ. 166–203· VAN BREMEN 2003, 319–20.

²⁰ Αρκάδες, Δρήρο, Ελεύθερνα, Γόρτυνα, Ιεράπυτνα, Υρτακίνα, Κνωσό, Λάππα, Λύττο, Αξό, Φαιστό, Πριανσό, Ραύκο, Κυδωνία, Λατώ, Έλυρο, Ολούντα, Ηράκλειο, Μάλλα.

τα, εκ των οποίων οι εβδομήντα οκτώ συνοδεύονταν από συγγενικά τους πρόσωπα.²¹ Όταν το 201 π.Χ. ο Μακεδόνας βασιλιάς Φίλιππος Ε΄ εκχώρησε τον Μυούντα, με τη *χώρα* που του αναλογούσε, στη γειτονική Μαγνησία στον Μαϊάνδρο και οι «Κρήτες» αυτοί έχασαν τους κλήρους γης που τους είχαν εκχωρηθεί, επιχείρησαν να επιστρέψουν στις πατρίδες τους. Τουλάχιστον ορισμένοι από αυτούς ωστόσο δεν έγιναν δεκτοί σε αυτές, όπως υποδεικνύει ένα ψήφισμα από τη Γόρτυνα.²² Η εικασία ότι αυτοί οι πρόσφατα πολιτογραφημένοι Μιλήσιοι δεν ενσωματώθηκαν πλήρως στο πολιτειακό σώμα της Μιλήτου μία γενιά μετά την πολιτογράφησή τους υποδηλώνει ότι οι νεόφερτοι αυτοί Κρήτες διενεργούσαν εσωτερικές επιγαμίες, ή παντρεύονταν με μετοίκους στη Μίλητο. Έχει υποστηριχθεί ότι όσοι εκπατρίστηκαν το 201 π.Χ. ή στα μέσα της δεκαετίας του 190 π.Χ. ίσως ήταν Κρήτες δεύτερης γενιάς, γεννημένοι στον Μυούντα, που θα εκλάμβαναν τον επαναπατρισμό τους στην Κρήτη ως εξορία, ενώ αρκετοί από τους αρχικούς «μετανάστες» ίσως είχαν αποβιώσει.²³ Επιπλέον, μολονότι έχει καταγραφεί στη Μίλητο ένας κρητικός *οἶκος* που περιλάμβανε τρεις γενιές, φαίνεται ότι τον κανόνα αποτελούσαν οι πυρηνικές οικογένειες, που περιλάμβαναν το ζευγάρι και έναν απόγονο. Έχει εξάλλου υποστηριχθεί ότι η εγκατάσταση των Κρητών μισθοφόρων στον Μυούντα εξηγεί την παρουσία Κρητών στην πόλη Εύρωμο της Καρίας, που μετονομάστηκε σε Φιλίππους επί Φιλίππου Ε΄: τρία νέα ψηφίσματα της αντιγονιδικής περιόδου που εντοπίστηκαν σε αυτή την πόλη, στο ιερό του Διός Λεψύνου, αναφέρουν δύο αδελφούς (γιους του Δάπανου), τον Ποδίλο (φίλο), και τον Χαρμάδα, φρούραρχο του βασιλιά Αντιόχου Γ΄ Δώσωνα (229–221 π.Χ.) από τη Λύκαστο της Κρήτης, και τον Λακρίνη, στρατηγό του Φιλίππου Ε΄ (227–179 π.Χ.), έναν Κρήτα από την Πολυρρήνια, που πρέπει να διαδέχθηκε τον Ολύμπιχο, τον στρατηγό του Σελεύκου Β΄ Καλλιμάχου μετά την απελευθέρωση των Μυλάσων το 246 π.Χ. περίπου και αργότερα του Φιλίππου Ε΄, γύρω στο 200 π.Χ.²⁴ Ένας ακόμα Κρήτας, ο Ευθύβιος από τη Σύβριτο, είχε τιμηθεί με *προξενία* και με *ισπολιτεία* στην ίδια πόλη (Εύρωμο), για τον ίδιο και για τους απογόνους του, κατά τον 3ο π.Χ. αι. Οι τιμές περιλάμβαναν τη γαιοκτησία και το δικαίωμα γαιοκτησίας και κατοχής οίκου, τη συμμετοχή στις θυσίες της πόλεως και την εγγραφή σε μία φυλή.²⁵ Ο τίτλος, πάλι, για ένα από τα δύο νέα

²¹ VAN BREMEN 2003, 319–20· πρβ. GÜNTHER 1988, 393–96.

²² IC 4.176, ll. 34–38· GÜNTHER 1988· VAN BREMEN 2003, 320.

²³ LOMAN 2004, 65.

²⁴ ΚΟΝΥΚ 2023, 142 σημ.24. Η Λύκαστος, μία θέση που δεν αναφέρεται ως πόλη, αναφέρεται στον ομηρικό *Νηών Κατάλογο* (B 647), και στον Στέφανο Βυζάντιο (*Εθνικά*, Berlin 1849, έκδ. Α. Meineke, σελ. 421). Από τον Πολύβιο (22.15.1–6) συνάγεται ότι ανήκε στην κνωσιακή *χώρα* το 184 π.Χ., αλλά ότι κατακτήθηκε από τη Γόρτυνα και παραχωρήθηκε στη Ραύκο (Στράβ. *Γεωγρ.* 10.4.14): PERLMAN 2004, 1146· COUTSINAS 2013, 167. Συνεπώς είχε παύσει να υπάρχει ως ανεξάρτητη πόλη πριν από το 184 π.Χ., πιθανότατα κατά τη διάρκεια του πολέμου του 221–205 π.Χ. Ευχαριστίες οφείλονται στον καθ. Άγγ. Χανιώτη για τη διευκρίνιση του συγκεκριμένου σημείου.

²⁵ ERRINGTON 1993, no. 2· BLÜMEL 2018, 38–40, no.108· ΚΟΝΥΚ 2023, 142 σημ.24.

αξιώματα που θεσπίστηκαν στην Εύρωμο το 197–190 π.Χ. περίπου, τους *κόσμους*, που διοικούσαν τα φρούρια της Ευρώμου, προδίδει κρητική προέλευση.²⁶ Τέλος, κρητικής καταγωγής θα μπορούσε να ήταν και ο Χένων, ένας από τους πρέσβεις που απέστειλαν οι κάτοικοι των Φιλίππων (Εύρωμεις), για την υπογραφή της συμφωνίας με τον Ζεύξη σχετικά με τη συμμαχία τους με τον Σελευκίδα βασιλιά Αντίοχο Γ' (Αύγουστο / Σεπτέμβριο 197 π.Χ.).²⁷

Οι ευάριθμες αναφορές στις κρητικές γυναίκες ως μόνιμες κατοίκους της Αιγύπτου προφανώς αποδυναμώνουν το ενδεχόμενο να μεταφέρθηκαν ολόκληροι κρητικοί *οἴκοι* εκεί. Η κρητικής καταγωγής Φιλωτέρα, που παντρεύτηκε τον Μακεδόνα Νικάνδρο στο νησάκι της Ελεφαντίνης (247/6 π.Χ.) και που εικάζεται ότι είχε ακολουθήσει τον πατέρα της, έναν μισθοφόρο στην υπηρεσία των Πτολεμαίων, στην Αίγυπτο (BTU 6.1463) θα μπορούσε να έχει αποτελέσει μέρος των ελάχιστων εξαιρέσεων. Το κρητικό πολίτευμα στον Αρσινοΐτη νομό θα μπορούσε να έχει ενθαρρύνει τη συγκέντρωση πολλών κρητικών *οἴκων* εκεί. Πέρα από την Αίγυπτο, οι δύο Κρητικές που καταγράφονται μεταξύ των ξένων γυναικών στις κυπριακές πόλεις με πτολεμαϊκές φρουρές ενδέχεται να συνόδευαν συντρόφους ή συγγενείς.²⁸ Σε κάθε περίπτωση, παραδείγματα γάμων Κρητών μισθοφόρων με γυναίκες διαφορετικών προελεύσεων στους τόπους των στρατοπέδων τους ή, αντίστροφα, αυτοί γυναικών συγγενών των Κρητών με μισθοφόρους προερχόμενους από διαφορετικές περιοχές συνιστούν, για παράδειγμα, ο γάμος της Αρχαγάθης, κόρης του Χαρμάδα από την Ανώπολη της Κρήτης, που υπηρετούσε ως πτολεμαϊκός μισθοφόρος σε κάποια φρουρά κάπου στην Κοίλη Συρία, με τον Αιτωλό Μαχαίο, έναν μισθοφόρο φίλο του πατέρα της (τέλος 3ου, αρχές 2ου π.Χ. αι.)· ή, στο Κίτιον της Κύπρου, από τον γάμο μεταξύ της Αριστούς και του επίσης αιτωλικής καταγωγής Μελανκόμα, ενός εξίσου υψηλόβαθμου πτολεμαϊκού αξιωματούχου.²⁹ Και οι δύο περιπτώσεις δηλώνουν ότι ένας σημαντικός αριθμός των μικτών γάμων που συνέδεαν τους Κρήτες μισθοφόρους ή τους συγγενείς τους με μεμονωμένα άτομα από διαφορετικές πόλεις δεν ήταν ασύμβατοι με τις συμφωνίες ισοπολιτείας των πόλεων τους.³⁰ Η συμμόρφωση με τις δεσμεύσεις των πόλεων καταγωγής τους θα μπορούσε να δηλώνει την απώτερη πρόθεσή τους να επιστρέψουν στις πατρίδες τους.

Δεν αποκλείεται να διαμείφθηκαν γάμοι μεταξύ των μελών των οίκων των Κρητών μισθοφόρων, ενώ η μαζική μετανάστευση Κρητών στη Μίλητο ενδεχομένως δεν αποτυπώνει τις παγιωμένες πρακτικές. Σε κάθε περίπτωση, η μετανάστευση κρητικών οικογενειών συνοδεύοντας τους μισθοφόρους στους

²⁶ KONUK 2023, 144.

²⁷ ERRINGTON 1986· BLÜMEL 2018, 30–32, no.104, 38–40· MA 2002, 338, no.29· BRIXHE 1995, 522· KONUK 2023, 142 σημ.24.

²⁸ Βλ. CHANIOTIS 2002, 112· LOMAN 2004, 58.

²⁹ Για την Αρχαγάθα, κόρη του Χαρμάδα, βλ. SEG 8.269· CHANIOTIS 2002· LOMAN 2004, 58.

³⁰ LOMAN 2004, 66.

τόπους όπου υπηρετούσαν δεν μπορεί να ήταν τόσο μαζική όσο προτάθηκε πρόσφατα,³¹ γιατί αυτή θα είχε επηρεάσει ολέθρια τη δημογραφική και οικονομική εικόνα του νησιού: η ξαφνική και μακρόπνοη εγκατάλειψη μεγάλου ποσοστού κλήρων γης που θα είχε συνεπαχθεί μια τέτοια πρακτική θα είχε συντελέσει στη δραματική μείωση της αγροτικής παραγωγής του νησιού στο χρονικό διάστημα μεταξύ του τρίτου και του πρώτου προχριστιανικού αιώνα. Επιπλέον, οι για μεγάλο διάστημα ακαλλιέργητοι κλήροι γης θα είχαν συρρικνώσει τις πιθανότητες για την επιστροφή των οικογενειών των μισθοφόρων στις ιδιαίτερες πατρίδες τους στην Κρήτη. Θα έπρεπε κανείς να αναζητήσει ενδείξεις για ρυθμίσεις που θα επιβεβαίωναν την καλλιέργεια των κλήρων γης των μισθοφόρων από συγγενείς, δούλους ή άλλους κατά την απουσία τους, και να αξιολογήσει τις μακρόπνοες συνέπειες της μακρόχρονης απουσίας τους από τον τόπο τους.

Παραδόξως όμως, ο μισθοφορικός παράγοντας σπάνια λαμβάνεται υπόψιν κατά την ερμηνεία των αρχαιολογικών τεκμηρίων στην Κρήτη από τη δεκαετία του 330 π.Χ. και εξής. Στόχος μας είναι να παρουσιάσουμε εδώ τα στοιχεία που αναδεικνύουν τους Κρήτες μισθοφόρους ως καθοριστικό οικονομικό παράγοντα, επισημαίνοντας τα οικονομικά φαινόμενα που πιθανότατα συνδέονται με την επιστροφή τους στις πατρίδες τους.

Α. Η καθυστερημένη έναρξη των τοπικών νομισματικών κοπών

Ομολογουμένως η έλλειψη κοιτασμάτων αργύρου στο νησί έχει θεωρηθεί σημαντικό μειονέκτημα για την οικονομική του εξέλιξη. Αυτή αντισταθμιζόταν με την εφαρμογή επικοπών πάνω σε αιγινήτικα νομίσματα στην αρχή της νομισματικής παραγωγής στην Κρήτη, κατά το δεύτερο τέταρτο του 5ου π.Χ. αι. Ο Στεφανάκης αποδίδει την παρουσία αιγινήτικων νομισμάτων στην Κρήτη στις εμπορικές δραστηριότητες των Αιγινήτων, σε συνδυασμό με τη στρατηγική θέση της Κρήτης στις θαλάσσιες οδούς που οδηγούσαν προς την Εγγύς Ανατολή.³² Ο πλούτος που εισρέει στο νησί στα τέλη του τέταρτου π.Χ. αιώνα προφανώς συνδέεται με την επιστροφή των Κρητών από την εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου, με εμπορικές συναλλαγές, ή με στρατιωτικές συναλλαγές στο Αιγαίο, χωρίς ωστόσο να αποκλείεται η ερμηνεία τους ως προσόδων προερχόμενων από την πειρατεία και από το εμπόριο.³³ Ο Στεφανάκης υποστηρίζει ότι η πρωτοβουλία αρκετών πόλεων να κόψουν νόμισμα στα τέλη του 4ου π.Χ. αι. απέβλεπε στο να αντισταθμίσει την έλλειψη αιγινήτικων νομισμάτων στο Αιγαίο και σηματοδοτεί μια σημαντική μεταβολή στην οικονομική συμπεριφορά των Κρητών, ως προς τη χρήση νομίσματος στις συναλλα-

³¹ LOMAN 2004, 66–67.

³² STEFANAKIS 1999, 249–57. Πβλ. CARBONE 2022, 39–42.

³³ LE RIDER 1966, 143–46, 191· GARRAFFO 1974, 60 σημ.10· TOURATSOGLOU 1998, 76· STEFANAKIS 1999, 259.

γές.³⁴ Μοιραία η διάδραση της Κρήτης με την ευρύτερη πτολεμαϊκή σφαίρα οικονομικής επιρροής μετά τη δεκαετία του 280/270 π.Χ. επρόκειτο να αποβεί καταλυτική στη διαμόρφωση της οικονομίας της μέχρι τη ρωμαϊκή περίοδο. Η απουσία μεγάλων υποδιαίρέσεων ξένων νομισμάτων σε «θησαυρούς» από πολύτιμο μέταλλο μετά το 280 π.Χ. περίπου ενδεχομένως συνδέεται με τις νομισματικές μεταρρυθμίσεις των δύο πρώτων Πτολεμαίων, δηλαδή με τη μετάβαση σε ελαφρύτερο σταθμητικό κανόνα, τον λεγόμενο πτολεμαϊκό, από τον Πτολεμαίο Α' και με την πολιτική ανακύκλωσης των ξένων νομισμάτων και τη συνακόλουθη κοπή νέων χρυσών νομισμάτων από τον Πτολεμαίο Β', όπως προκύπτει από το περίφημο αρχείο του Ζήνωνα (I 59021), πολύτιμη πηγή για την οικονομική και κοινωνική ιστορία της πτολεμαϊκής Αιγύπτου (1800 περίπου έγγραφα), που χρονολογείται στο 258 π.Χ. περίπου. Δεν αποκλείεται να ακολουθήθηκε η ίδια πολιτική και για το αργυρό νόμισμα. Από τους «θησαυρούς» του 2ου π.Χ. αι. ξεχωρίζουν ο θησαυρός *Χανίων*, 1922 (CH 7.104; IGCH 254) και ο, ακόμη αδημοσίευτος, θησαυρός *Φαλαγγαρίου*, 1987 (CH 10.108, CH 8.565): ο πρώτος, για τον οποίο έχουν προταθεί χρονολογήσεις στο πρώτο μισό του 2ου π.Χ. αι. (150 π.Χ., Seager / 172–168 π.Χ., Στεφανάκης / 180–170 π.Χ., Κρεμύδη) είναι εν μέρει μόνο γνωστός και τμήματά του φυλάσσονται στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών, στη Νέα Υόρκη και στην Οξφόρδη.³⁵ Το ότι στο ευρύ φάσμα νομισμάτων που συμπεριλάμβανε αυτό το αποθησαυριστικού χαρακτήρα εύρημα συγκαταλέγεται πληθώρα μακεδονικών νομισμάτων και Ιστιαίας εύλογα έχει οδηγήσει τους μελετητές να το ερμηνεύσουν ως «θησαυρό» που έφεραν μαζί τους οι μισθοφόροι που υπηρέτησαν στον στρατό του τελευταίου Μακεδόνα βασιλιά, Περσέα (179–168 π.Χ.).³⁶ Ο θησαυρός *Φαλαγγαρίου*, 1987, από την περιοχή της Φαιστού, που χρονολογείται μεταξύ των ετών 180 και 150 π.Χ., σηματοδοτεί μια σημαντική μεταβολή στο νομισματικό τοπίο του νησιού, στο μέτρο που περιλαμβάνει, εκτός από πλινθοφορικές ροδιακές δραχμές, και νομίσματα μεγάλων αξιών, όπως μεταθανάτια τετράδραχμα Μεγάλου Αλεξάνδρου, Λυσιμάχου, των Πτολεμαίων, των Σελευκιδών, της Βιθυνίας, της Αθήνας και της Δυτικής Μικράς Ασίας, στον πτολεμαϊκό και στον αττικό σταθμητικό κανόνα, τα οποία πιθανότατα δηλώνουν πληρωμές μισθοφόρων σε αυτή την περίοδο.³⁷ Με βάση, εξάλλου, τα επιγραφικά τεκμήρια έχει υποστηριχθεί ότι, στα μέσα του 2ου π.Χ. αι. το μετρικό σύστημα αλ-

³⁴ STEFANAKIS 1999, 259 σημ.49, με προγενέστερη βιβλιογραφία.

³⁵ ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ & ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ 2019, 142, nos.27–28· KREMYDI 2018, 230–32, 256–57, 264–65· KAKAVAS 2020· STEFANAKIS 2002· SEAGER 1924.

³⁶ ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ & ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ 2019, 128, πρβ. πίν. I, σελ. 139–45. Ο ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ 1995, 18–21 συσχετίζει τον αποθησαυρισμό ξένων νομισμάτων στο νότιο τμήμα της Κεντρικής Κρήτης με συρράξεις μεταξύ των κρητικών πόλεων. Θα μπορούσε κανείς να προσθέσει στην εξήγηση αυτή τον σημαντικό ρόλο πειρατών, παράλληλα προς το δουλεμπόριο, που πιθανότατα διαμεμβόταν στο νότιο τμήμα του νησιού.

³⁷ TOUCHAIS 1988, 686· ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ & ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ 2019, 143, no.30.

λάζει με την υιοθέτηση του λεγόμενου αττικού σταθμητικού κανόνα, ο οποίος θα αποτελέσει το σύστημα αναφοράς για την κοπή των τοπικών νομισμάτων στο α' τρίτο του 1ου π.Χ. αι. Η σημαντική εισροή αργύρου στο νησί κατά την αμέσως επόμενη περίοδο διαφαίνεται από τη σημαντική παρουσία στους «θησαυρούς» των «διεθνών» αττικών τετραδράχμων, αλλά και ξένων νομισμάτων που έχουν αποδοθεί στη μισθοφορική δραστηριότητα και στην πειρατεία στο πλευρό του Μιθριδάτη Στ' Ευπάτορα από τις κρητικές πόλεις ή ενδεχομένως και των Ρωμαίων κατά τη διάρκεια των παραπάνω πολέμων. Τα τριώβολα, τέλος, της Αχαϊκής Συμπολιτείας, τα δηνάρια της ρωμαϊκής Δημοκρατίας, και τα κιστοφορικά νομίσματα, που σπάνια κυκλοφορούν μακριά από τον τόπο έκδοσής τους, περιλαμβάνονται σε κρητικούς «θησαυρούς» του α' μισού του 1ου π.Χ. αιώνα και έχουν συσχετιστεί με τις μετακινήσεις των ρωμαϊκών στρατευμάτων κατά την περίοδο των μιθριδατικών και των εμφύλιων πολέμων.³⁸ Η συγκέντρωση της συντριπτικής πλειοψηφίας αυτών των «θησαυρών» συγκεντρώνεται στην περιοχή της κεντρικής Κρήτης έχει αποδοθεί στους πολέμους μεταξύ των ηγεμονικών πόλεων του νησιού· δεν αποκλείεται ωστόσο να οφειλόταν και στον φόβο των πειρατών στις νότιες ακτές του, ή/και στο δουλεμπόριο. Το υψηλό ποσοστό καταχώσεων «θησαυρών» που διαπιστώνονται στη δυτική Κρήτη στις αρχές του 2ου π.Χ. αι., λόγω της επεκτατικής πολιτικής της Κυδωνίας και των πολέμων εναντίον της Φαλάσαρνας και της Απολλωνίας, μετατοπίζεται κατά τον 1ο αιώνα π.Χ. στην ανατολική Κρήτη, πιθανότατα λόγω της οικονομικής κυριαρχίας της Ιεράπυτνας στην περιοχή μετά την καταστροφή της Πραισού το 145 π.Χ., γεγονός που εκμεταλλεύτηκαν οι Ρωμαίοι μετά την κατάκτηση της Κρήτης.

Β. Επικοπές και επισημάνσεις

Μια σημαντική ένδειξη νομισματικής κυκλοφορίας και στέρησης της πρώτης ύλης συνιστούν οι επικοπές και οι επισημάνσεις πάνω σε κρητικά νομίσματα. Οι *επικοπές*, δηλαδή η κοπή νέων παραστάσεων πάνω σε παλαιότερα νομίσματα χωρίς αυτά να τηχθούν για να ξανακοπούν, επιτάθηκαν κατά την περίοδο μεταξύ των ετών 330 και 270 π.Χ. Το ότι τα πέταλα που χρησιμοποιήθηκαν συμπεριλάμβαναν και ξένα νομίσματα υπογραμμίζει την απουσία αργύρου στο νησί, και ενδεχομένως και την τεχνολογική αδυναμία ή απροθυμία των Κρητών να προβούν σε «ανακύκλωση» των αρχικών νομισμάτων.³⁹ Ελάχιστες επικοπές εντοπίζονται πάνω σε νομίσματα της Κνωσού, και σχεδόν καμία σε νομίσματα της Ιτάνου ή της Ιεράπυτνας.⁴⁰ Η συντριπτική πλειοψηφία τέτοιων

³⁸ ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ 1995, 21· ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ & ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ 2019, 137.

³⁹ Ο HOWGEGO 2009, 204–5 σημειώνει ότι οι επικοπές αποτελούσαν κοινή πρακτική στην Κρήτη από τον 4^ο π.Χ. αιώνα και τις συνδέει με την κινητικότητα των Κρητών μισθοφόρων. Για τις επικοπές, βλ. επίσης THONEMANN 2015, 195· KRAAY 1976, 51. Για τη βάση δεδομένων που έχει δημιουργηθεί για τη μελέτη των ελληνικών επικοπών, βλ. DE CALLATAÏ 2017.

⁴⁰ Για τις κρητικές επικοπές, LE RIDER 1975. Για συγκεκριμένες πόλεις: Κνωσός, CARRIER 2020, 210–11, και LE RIDER 1966, 265–66· Φαιστός, CARBONE 2022, 148–55, figs.11–15· Γόρ-

επικοπών προερχόταν πρωτίστως από την Κυρηναϊκή: προφανώς τα νομίσματα αυτά της Κυρηναϊκής είχαν εισέλθει στο νησί ως πληρωμές μισθοφόρων, ως *δωρεαί* από την Κυρήνη ή ως λάφυρα από ναυάγια, και ακολουθούσαν τον λεγόμενο «φοινικικό», δηλαδή μειωμένο μιλησιακό, σταθμητικό κανόνα.⁴¹ Η Πολυρρήνια και η Φαλάσαρνα επέκοψαν νομίσματα από την Κυρήνη και το Άργος.⁴² Κατά το 2ο μισό του 2ου π.Χ. αιώνα η Κνωσός θα επικόψει σελευκικά νομίσματα, παράλληλα προς αυτά της Μιλήτου και της Ρόδου, ενώ η Ίτανος θα ξανακόψει ένα καρικό νόμισμα. Την ίδια πρακτική θα υιοθετήσουν και οι Αρκάδες, ενώ η Κνωσός θα χρησιμοποιήσει επίσης πλινθοφορικές ροδιακές δραχμές και η Λύττος τριώβολα της Αχαϊκής συμπολιτείας.

Οι *επισημάνσεις* (ή *υστερόσημα*) επίσης πρόσφεραν μια εναλλακτική διαχείριση της έλλειψης νέου νομίσματος, με την επικύρωση μέσω μικρότερων σφραγίδων της έγκυρης κυκλοφορίας ξένων νομισμάτων στις κρητικές πόλεις.⁴³ Το 2005 οι Στεφανάκης και Traeger κατέγραψαν 17 διαφορετικούς τύπους επισημάνσεων πάνω σε τοπικά και ξένα νομίσματα, ενώ στην πρόσφατα ολοκληρωμένη βάση δεδομένων Greek Overstrikes Database (GOD) καταγράφονται συνολικά 109 επισημάνσεις στην Κρήτη.⁴⁴ Οι επισημάνσεις πάνω σε νομίσματα άλλων κρητικών πόλεων δηλώνουν εξάλλου ότι τα αργυρά νομίσματα άλλων κρητικών πόλεων δεν ήταν δυνατό να αξιοποιηθούν σε διατοπικές συναλλαγές εντός της Κρήτης. Χωρίς να χρειάζεται να τα αποδώσουμε στην ιδιωτική πρωτοβουλία ή στη δραστηριότητα τραπεζών, προφανώς αντιστάθμιζαν την απουσία κοιτασμάτων αργύρου στο νησί με την αξιοποίηση δόκιμων ξένων νομισμάτων.⁴⁵ Οι κυριότερες τέτοιες επισημάνσεις περιλάμβαναν ασπίδα, κεφαλή ταύρου, κηρύκειο, δελφίνι, τρεις δάδες, και το περίφημο «σχήμα ανεμομύλου» (*skew pattern*) της Αίγινας, που θυμίζει την οπίσθια όψη των

τυνα, CARBONE 2018.

⁴¹ LE RIDER 1966, nos.46–56.

⁴² Ο ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ 2013, 56–57 παρατηρεί ότι τα αργυρά νομίσματα της Πολυρρήνιας επισημάνθηκαν από κρητικές πόλεις της Δυτικής Κρήτης, αλλά δεν παραθέτει κατάλογό τους· τονίζει επίσης την απουσία επικοπών επάνω σε πέταλα νομισμάτων της ίδιας πόλης. Πρβ. LE RIDER 1966, 113–17.

⁴³ Για τη λειτουργία των υστεροσήμων στο πλαίσιο των τοπικών οικονομιών, βλ. GARRAFFO 1974, LE RIDER 1966, 199–213· STEFANAKIS & TRAEGER 2005· ΜΑΡΙΝΑΚΗΣ 2018, 90 σημ.584–111. Για συγκεκριμένες πόλεις: Κνωσός, βλ. CARRIER 2020, ιδίως 210–11, και LE RIDER 1966, 265–66· Φαιστός, CARBONE 2022, 155–58, figs.18–23.

⁴⁴ STEFANAKIS & TRAEGER 2005. Πρβλ. https://silver.kbr.be/Greek_Overstrikes_Database. Βλ. παραπάνω, σημ. 39.

⁴⁵ Ο ΣΙΔΗΡΟΠΟΥΛΟΣ 2004, 641 εικάζει την ύπαρξη τραπεζών στην Κρήτη και αποδίδει σε αυτές την πρακτική των επισημάνσεων. Ωστόσο στις έξι ελληνιστικές πόλεις που καταγράφει ο GABRIELSEN 2008 ότι διέθεταν μία ιδιωτική τράπεζα (Αθήνα, Κω, Δήλο, Ίλιον, Λάμψακο και Τήνο, με την προσθήκη δύο νέων στη ρωμαϊκή περίοδο, της Ρόδου και Περγάμου) δεν περιλαμβάνονται κρητικές πόλεις. Συμφωνώ με τους STEFANAKIS & TRAEGER 2005, 385 ότι οι επισημάνσεις θα πρέπει να γίνουν αντιληπτές ως κρατικές σφραγίδες, παρά την ποικιλία τους. Αξίζει να διερευνηθεί αν κόπηκαν ή όχι από το κρητικό Κοινό.

τελευταίων ψευδοαιγινήτικων τύπων. Η εισαγωγή στο νησί των αρχικών πετάλων των επισημασμένων νομισμάτων μπορεί να αποδοθεί σε μισθοφόρους.

Γ. Εικονογραφικοί απόηχοι των νομισμάτων των ελληνιστικών ηγεμόνων πάνω σε κρητικά νομίσματα

Περισσότερες ενδείξεις για τον αντίκτυπο των ελληνιστικών βασιλικών νομισμάτων στην εγχώρια κρητική παραγωγή μπορεί να μας παράσχει η εικονογραφία των κρητικών νομισμάτων. Αξίζει εδώ να σημειωθεί η σχετικά πρόσφατη διατριβή του Μανόλη Μαρινάκη (2018) για την επίδραση της γλυπτικής στη νομισματική εικονογραφία στην Κρήτη.⁴⁶ Ειδικότερα, η κρανοφόρος κεφαλή Αθηνάς προς τα δεξιά στους αργυρούς στατήρες της Χερσονήσου και στα χάλκινα νομίσματα της Λύττου (πίν. 1.02) και της Χερσονήσου (πίν. 1.03), καθώς επίσης και η φτερωτή Νίκη στην πίσω όψη των χάλκινων κοπών της Κυδωνίας (πίν. 1.04) αντιγράφουν την εμπρόσθια και την πίσω όψη των διστατήρων και στατήρων του Μεγάλου Αλεξάνδρου (πίν. 1.01).⁴⁷ Με ανάλογο τρόπο τον Δία Αετοφόρο, που απεικονίζεται στο κατεξοχήν νόμισμα της εποχής, στα αργυρά τετράδραχμα του Μεγάλου Αλεξάνδρου (πίν. 1.05), αντιγράφουν τα νομίσματα της Πραισού, του Ολούντα και της Πολυρρήνιας (πίν. 1.06-08),⁴⁸ ενώ έχει φανερά εμπνεύσει τη στάση της ανδρικής μορφής (πιθανά του Μίνωα) που κάθεται επάνω σε λαβύρινθο, και κρατά σκήπτρο με το αριστερό του χέρι και μία φτερωτή Νίκη με το εκτεταμένο δεξί χέρι του σε έναν τύπο αργυρής δραχμής από την Κνωσό (πίν. 1.09), και τον Δία Αετοφόρο στους αργυρούς στατήρες της Πραισού (πίν. 2.10).⁴⁹ Με ανάλογο τρόπο, ο Ποσειδώνας σε διασκελισμό, που κραδαίνει τρίαίνα στον οπισθότυπο των αργυρών και χάλκι-

⁴⁶ ΜΑΡΙΝΑΚΗΣ 2018.

⁴⁷ ΜΑΡΙΝΑΚΗΣ 2018, τόμ. 1, 138–39.

⁴⁸ Πραισός: ΜΑΡΙΝΑΚΗΣ 2018, τόμ. 1, 348, τόμ. 2, παράλληλα 80–81 & παράλληλο 39· τόμ. 2, 55, εικ. 78a-c (Πραισός)· ΜΑΡΙΝΑΚΗΣ 2018, τόμ. 1, 161· τόμ. 2, εικ. 78· ΤΣΑΓΚΑΡΗ 2019, 175.80–81· Svoronos 1890, pl. 288.27–28, pl. 27.27–28. Ολούς: ΜΑΡΙΝΑΚΗΣ 2018, τόμ. 1, 161· τόμ. 2, παράλληλο 80· Svoronos 1890, 249.1–2, pl. 22.23–24. Ο Δίας Αετοφόρος των τετράδραχμων του Μεγάλου Αλεξάνδρου αντιγράφηκε επίσης σε ορισμένους από τους χρυσούς στατήρες αττικού βάρους, που έκοψε το νομισματοκοπείο της Κυρήνης μεταξύ των ετών 331 και 323 π.Χ., μαζί με χρυσές δραχμές, ημίδραχμα και μικρότερες υποδιαίρέσεις: Mørkholm 1991, 67–68, πίν. 6, αρ. 102. Τα σύγχρονα νομίσματα της Κυρήνης περιλάμβαναν ασιατικού βάρους τετράδραχμα και δραχμές.

⁴⁹ Κνωσός: βλ., για παράδειγμα, ΤΣΑΓΚΑΡΗ 2019, 165, αρ. 50· ΣΙΔΗΡΟΠΟΥΛΟΣ 2004, πίν. 3.32· Svoronos 1890, 76.88, pl. 6.15· CIGAINA 2020, 45–47, fig. 8a–b. Αξίζει να σημειωθεί ότι η αγένεια μορφή του βασιλιά Μίνωα έχει αναγνωριστεί ως Δίας από τη Sporn 2013, 399, και έχει συσχετισθεί με μία στρατιωτική νίκη των Κνωσίων το 300–275 π.Χ.: ΜΑΡΙΝΑΚΗΣ 2018, 128, παράλληλο 80. Βλ. επίσης *ibid.*, σελ. 161, εικ. 42. Με βάση την παρουσία του ίδιου μονογράμματος στον οπισθότυπο του στατήρα του Ολούντα και σε αυτόν των κνωσιακών δραχμών, ο Μαρινάκης αποδίδει τις δύο κοπές στον ίδιο νομισματικό υπάλληλο· πρβ. Le Rider 1966, 179–80. Πραισός: ΤΣΑΓΚΑΡΗ 2019, 175.79, 177.85, 88· Svoronos 1890, 288.21–22 (εμπροσθότυπος), 23 (εμπροσθότυπος), 26 (εμπροσθότυπος), πίν. 27.21–23, 26.

νων νομισμάτων της Πριανσού του τρίτου π.Χ. αιώνα (πίν. 2.12) παραλληλίζεται με τη μορφή του θεού στα αργυρά τετράδραχμα Δημητρίου Πολιορκητή (πίν. 2.11).⁵⁰ καθώς δεν μαρτυρείται λατρεία Ποσειδώνα στη συγκεκριμένη πόλη, η επιλογή της παράστασης μπορεί να επηρεάστηκε από τον παραπάνω μακεδονικό νομισματικό τύπο. Δεν είναι εξάλλου απίθανο να επηρεάστηκε η κεφαλή Πανός στα νομίσματα της Κυδωνίας (πίν. 2.13, 2.15) και της Ελεύθερνας (πίν. 2.17) από τη μακεδονική εικονογραφία: η επισήμανση με την κεφαλή του Πανός και η απεικόνιση της κεφαλής του Πανός προς τα αριστερά στα αργυρά τριημιβόλια της Κυδωνίας, που έχουν χρονολογηθεί στο πρώτο μισό του δεύτερου π.Χ. αιώνα, θα μπορούσε τουλάχιστο να έχει εμπνευσθεί από (ή να έχει αντιγράψει) τη μορφή στο κεντρικό επίσημα του εμπροσθοτύπου των αντιγονιδικών τετραδράχμων με κεφαλή Πανός, που χρονολογείται στο 246/45–229 π.Χ. (πίν. 2.14, 2.16).⁵¹ ενώ και η κεφαλή Πανός (προς τα αριστερά) στα χάλκινα νομίσματα της Ελεύθερνας (πίν. 2.17) θα μπορούσε να παραλληλιστεί με την κεφαλή του Πανός στις μακεδονικές αυτόνομες χάλκινες κοπές.⁵² Επιπλέον, η ανδρική κεφαλή στην εμπρόσθια όψη των σπάνιων αργυρών τετραδράχμων από την Πολυρρήνια έχει ταυτιστεί από τον Boehringer ως νεανικό πορτραίτο του βασιλιά Φιλίππου Ε' ως Απόλλωνα, που πιθανότατα αποτέλεσε αντικείμενο αντιγραφής από τα πρώιμα τετράδραχμα του Μακεδόνα βασιλέα.⁵³ Αξίζει να προστεθεί ότι η απεικόνιση (και στάση) του θεού

⁵⁰ MARINAKIS 2018, τόμ. 1, 148–49, τόμ. 2, 117, παράλληλο 78.

⁵¹ Πρβ., για παράδειγμα, τα αργυρά τριημιβόλια με Πάνα της κρητικής πόλης Κυδωνίας στο STEFANAKIS 1997, 331, πίν. 11.213–229 & πίν. 14.296–297, με το PANAGOPOULOU 2020, pl. 27.26–36, και 137, pl. 32.91, 33.103.

⁵² Πρβ. τα χάλκινα νομίσματα της Ελεύθερνας στο LE RIDER 1966, 245, πίν. 35.28 με τα μακεδονικά «αυτόνομα» χάλκινα νομίσματα στο KREMYDI 2018, 112.279–304, pl. 41.280, 282 (χάλκινο νόμισμα Βοττεατών). Ο θεός Πάνας εμφανίζεται εξάλλου και αργότερα, στην εικονογραφία των αυτόνομων μακεδονικών νομισμάτων: KREMYDI 2018, 177, series 7, no. 198, pl. 70.198 (βλ. πίν. 3.18)· πρβ. 382. Για την παρουσία Πανών μεταξύ των ευρημάτων της Ελεύθερνας βλ. ΘΕΜΕΛΗΣ 2002, 42, εικ. 29· ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ & ΣΤΡΑΤΙΚΗ 2007–2008, 89–92.

⁵³ BOEHRINGER 1972, 105–6, pl. 7.10, πρβ. pl. 7.6· πρβ. WALBANK 1940, εξώφυλλο. Ο Boehringer υποστηρίζει, με μεγάλη οξυδέρκεια, ότι η κεφαλή του Φιλίππου στα πρώιμα αργυρά τετράδραχμα του αποτέλεσε πρότυπο για το πορτραίτο σε έναν σπάνιο στατήρα που εξέδωσε η Πολυρρήνια· η γενειάδα στον τελευταίο αποτυπώνεται με μαλακότερο τρόπο, το διάδημα παραλείπεται και η απόδοση των βοστρύχων είναι αρκετά φειδωλή. Συσχετίζει τη συγκεκριμένη κοπή με την έκκληση της Πολυρρήνιας προς τους Μακεδόνες και την Αχαϊκή Συμπολιτεία για βοήθεια το 220 π.Χ., κατά τη σύγκρουσή της με την Κνωσό (πλβ. 4.55, 7.11.9, 7.14.4· Πλουτ. *Αρατ.* 48.5). Η αντιπαράθεση μεταξύ Πολυρρήνιας και Κνωσού έληξε το 219 π.Χ., υπέρ της πρώτης. Η παρατήρηση του Boehringer δεν λαμβάνεται υπόψιν από τον ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ 2013, 29–30, αρ. 109–112 (σε μειωμένο αττικό σταθμητικό κανόνα), που χρονολογεί τη συγκεκριμένη κοπή στο 100 π.Χ. Η ταύτιση ωστόσο του πορτραίτου από τον Boehringer μας υποχρεώνει να αναχρονολογήσουμε τον πολυρρήνιο στατήρα μεταξύ του 219 π.Χ. και του τέλους της αντιγονιδικής ηγεμονίας στη Μακεδονία το 168/7 π.Χ., το αργότερο, ενόψει και της συμμετοχής Πολυρρήνιων μισθοφόρων στον αντιγονιδικό στρατό, παρά το επίσημο αίτημα των Ρωμαίων προς την πόλη για το αντίθετο. Η συνέχιση της συγκεκριμένης παράστασης μετά την ήττα των

- Εικ. 1.** Η στήλη του Κρήτα Χαι[ρων]ίδη, γιου του Εικ[αδί]ου. Βόλος Λ8. (Προέλευση της φωτογραφίας: καθ. Μαρία Σταματοπούλου).
- Εικ. 2.** Χρυσός στατήρας Αλεξάνδρου Γ' [μεγέθυνση 3:1], νομισματοκοπείο Βαβυλώνας, 316–311 π.Χ., ως ανάθημα στον ναό του Διός στο Ιδαίο Άντρο (1ος π.Χ. αι. – 1ος μ.Χ. αι.). PRICE 1991.1, 472.3707, πίν. XIII. Στο νόμισμα διακρίνεται graffito: ΠΟΛΥΡΗΝΙΩΝ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ 2013, 69, πίν. 8.148.
- Εικ. 1.01.** Χρυσός στατήρας Αλεξάνδρου Γ': PRICE 1991.1, 107.164α, πίν. I.164α.
- Εικ. 1.02.** Λύττος, χάλκινο νόμισμα: BT-Kreta 789 = Künker 136 (10.03.2008) 286α, 125–100 π.Χ. 2,47 g.
- Εικ. 1.03.** Χερσόνησος, χάλκινο νόμισμα: Künker 136 (10.03.2008) 41, 250 π.Χ.
- Εικ. 1.04.** Κυδωνία, χάλκινο νόμισμα: SVORONOS 1890, pl. 9.41; SNG Cop. 417. 7,30 g.
- Εικ. 1.05.** Αργυρό τετράδραχμο Μεγάλου Αλεξάνδρου, 334–323 π.Χ. PRICE 1991.1, 6.
- Εικ. 1.06.** Πραισός, αργυρός στατήρας: Künker 136 (10.03.2008) 343, 300/270 π.Χ., 10,48 g.
- Εικ. 1.07.** Ολούς, αργυρός στατήρας: CNG Triton 26 (10.01.2023) lot 178 = *Numismatica Genevensis* SA 7 (27.11.2012) 205. 10, 75 g· ex Gotha & Ch. Gillet 1023 = C.S. Liebe, *Gotha numaria* (Amsterdam: R.&J. Westenius, 1730), σ. 191· SNG Fitzwilliam 3976 (ίδιες μήτρες; BMC 1).
- Εικ. 1.08.** Πολυρρήνια, αργυρό τετράδραχμο: London, BM, RPK, p. 023.1.A; STEFANAKIS 1997, 29, no.109; BOEHRINGER 1972, πίν. 7.10.
- Εικ. 1.09.** Κνωσός, αργυρή δραχμή, <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb418137794>, 5,19 g, Fonds general 108; (gallica.bnf.fr / BNF).

Διονύσου επάνω σε πάνθηρα στον εμπροσθότυπο των αργυρών στατήρων της Συβρίτου (320–270 π.Χ.) θα μπορούσε να έχει εμπνευστεί από το περίφημο ψηφιδωτό της Πέλλας, που απεικονίζει τον θεό Διόνυσο πάνω σε λεοπάρδαλη (πίν. 2.19–20).⁵⁴

Ομοίως, η κατεχοχήν σελευκιδική παράσταση, ο Απόλλων που κάθεται πάνω σε ομφαλό, αντιγράφεται στον οπισθότυπο των νομισμάτων της Απτέρας (πίν. 3.22), της Ελεύθερας (πίν. 3.23), της Λάμπας (πίν. 3.24) και της Χερσονήσου (πίν. 3.25). Ο Μαρινάκης συγκρίνει τον Απόλλωνα που κάθεται

Αντιγονιδών στην Πύδνα (168 π.Χ.) ομολογουμένως θα ήταν άστοχη, αν όχι επικίνδυνη, για τους Πολυρρήνιους.

⁵⁴ ΜΑΡΙΝΑΚΗΣ 2018, τόμ. 1, 194–95, πρβ. τόμ. 2, 189–92, εικ. 108, παράλληλα 105–6· πρβ. ΤΣΑΓΚΑΡΗ 2019, 161.37. Για το ψηφιδωτό της Πέλλας, βλ. STEWART 2014, 198· POLITT 1986, 213, εικ. 225. Η απεικόνιση της Ευρώπης στους αργυρούς στατήρες της Γόρτυνας ενδέχεται επίσης να έχει αποτελέσει πρότυπο για τα δίδραχμα της Συβρίτου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΕΙΚ. 1

[3:1]

ΕΙΚ. 2

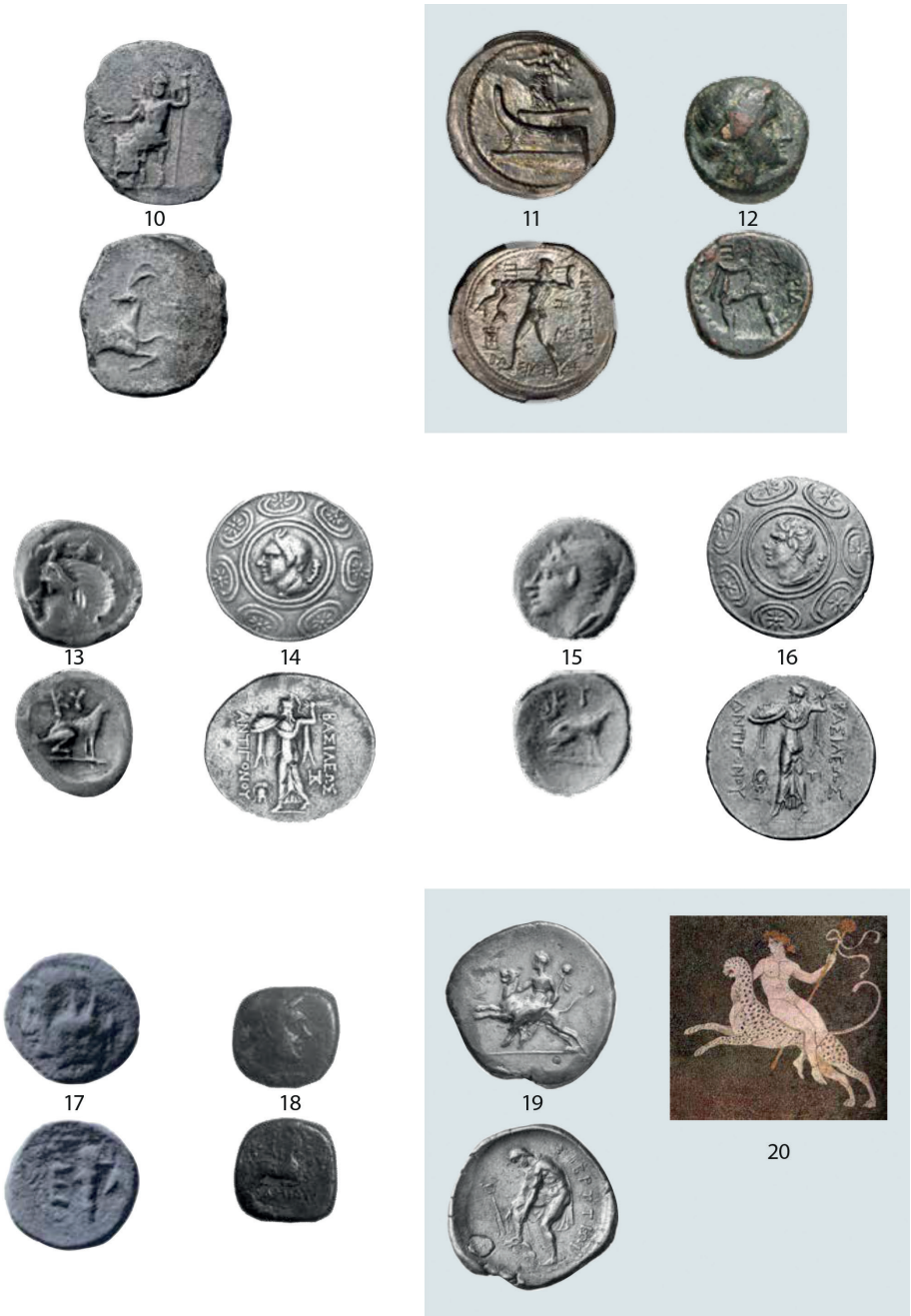
- Εικ. 2.10.** Πραισός, αργυρός στατήρας, τέλος 4^{ου} π.Χ. – πρώιμος 3^{ος} αι. π.Χ.: Νομισματική Συλλογή Alpha Bank 4127. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ κ.ά. 2019, 175.79. 6,91 g.
- Εικ. 2.11.** Δημήτριος Πολιορκητής, αργυρό τετράδραχμο: MØRKHOLM 1991, pl. X.171.12.
- Εικ. 2.12.** Πριανσός, χάλκινο νόμισμα: Künker 136 (10.03.2008) 356. 4,06 g.
- Εικ. 2.13.** Κυδωνία, αργυρό τριημιβόλιο: ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ κ.ά. 2019, 150.6. 1,33 g.
- Εικ. 2.14.** Αντίγονος Γονατάς ή Δημήτριος Β', αργυρό τετράδραχμο: ΠΑΝΑΓΟΡΟΥΛΟΥ 2020, pl. 27.26. 16,72 g.
- Εικ. 2.15.** Κυδωνία, χάλκινο νόμισμα: ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ 1997, cit., no. σελ. 187, no. 296, pl. 14.296. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ κ.ά. 2019, 150.6.
- Εικ. 2.16.** Αντίγονος Γονατάς ή Δημήτριος Β', αργυρό τετράδραχμο: ΠΑΝΑΓΟΡΟΥΛΟΥ 2020, pl. 33.103.
- Εικ. 2.17.** Ελεύθερνα(ς), χάλκινο νόμισμα: LE RIDER 1966, 245, πίν. XXXV, 28.30, 28.32.
- Εικ. 2.18.** Μακεδονικό κοινό, χάλκινο νόμισμα: ΚΡΕΜΥΔΙ 2018, αρ. 198, πίν. 70.198· πρβλ. 382.19.
- Εικ. 2.19.** Σύβριτος, αργυρός στατήρας: Ε: νεαρός Διόνυσος, που φορά μακρό χιτώνα και κρατά θύρσο με το αριστερό χέρι του, κάθεται πάνω σε πάνθηρα στραμμένο προς τα αριστερά. Ο: Ερμής δένει τα κορδόνια από το σανδάλι του δεξιού του ποδιού· στο πεδίο, κηρύκειο: Leu 81 (16.05.2001) 235; LE RIDER 1966, 35, 266, pl. 9.11 (το συγκεκριμένο νόμισμα)· Svoronos 6. Collection C. Gillet, 1022, *Phaestus Region*, 1953 (IGCH 152), 10,98 g, 11 h.
- Εικ. 2.20.** Πέλλα, ψηφιδωτό δάπεδο Διονύσου στην Οικία του Διονύσου, τέλος 4^{ου} π.Χ. αι. (Πέλλα, Αρχαιολογικό Μουσείο: https://www.macedonian-heritage.gr/HellenicMacedonia/en/img_B1233b.html).

επάνω σε ομφαλό, κρατά φιάλη και ακουμπά το αριστερό του χέρι επάνω σε λύρα στα χάλκινα νομίσματα της Ελεύθερνας και της Απτέρας (τέλη 3ου – αρχές 2ου π.Χ. αιώνα) με τη μορφή στα χάλκινα νομίσματα του Σελευκίδη βασιλιά Αντιόχου Α' (πίν. 3.21).⁵⁵ Ειδικότερα, η ομοιότητα του συγκεκριμένου τύπου του Απόλλωνα στα νομίσματα της Χερσονήσου με αυτόν σε έναν σπάνιο αργυρό στατήρα από τη Λάππα θα μπορούσε να αποδοθεί στη σύσφιξη των δεσμών μεταξύ των δύο πόλεων μετά την καταστροφή της Λύττου κατά τον Λύττιο πόλεμο (221–219 π.Χ.).⁵⁶

⁵⁵ Ο ΜΑΡΙΝΑΚΗΣ 2018, τόμ. 1, 348, πρβ. τόμ. 2, παράλληλα 118–119, παραλληλίζει τον Απόλλωνα που κάθεται επάνω σε ομφαλό, κρατά φιάλη και ακουμπά το αριστερό του χέρι πάνω σε λύρα στα χάλκινα νομίσματα της Ελεύθερνας και της Απτέρας (τέλη 3^{ου} – αρχές 2^{ου} π.Χ. αι.) με αυτόν στα χάλκινα νομίσματα του Σελευκίδη βασιλιά Αντιόχου Α'.

⁵⁶ Για τους αργυρούς στατήρες της Χερσονήσου, με τη Βριττόμαρτυν προς τα δεξιά και τον Απόλλωνα καθήμενο πάνω σε ομφαλό, κρατώντας λύρα και *πλήκτρον*, και με την κεφαλή Αθηνάς προς τα αριστερά και Απόλλωνα Κιθαρωδό επί ομφαλού, βλ. ΜΑΡΙΝΑΚΗΣ 2018, τόμ. 1, 138, εις 56–57, τόμ. 2, 44, εις 55–56. Για τον *unicum* αργυρό στατήρα από τη Λάππα (στη Βοστώνη), βλ. ΜΑΡΙΝΑΚΗΣ 2018, τόμ. 1, 230–31, σημ. 1478, εις 157· BRETT 1955, 169, no. 1282, pl. 66· PALAGIA 1984, 207, no. 177· ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ & ΣΤΡΑΤΙΚΗ 2007–8, εις 36.8.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Ομολογουμένως, όμως, η πτολεμαϊκή εικονογραφία είναι αυτή που επιδεικνύει τη μεγαλύτερη διάδραση με την κρητική νομισματική εικονογραφία από τον 3ο π.Χ. αιώνα και εξής. Πιο συγκεκριμένα, ο αετός στην οπίσθια όψη των αργυρών νομισμάτων της Γόρτυνας και ως σύμβολο στον οπισθότυπο των αργυρών και χάλκινων νομισμάτων της Ιεράπυτνας υπενθυμίζει τον αετό που πατά πάνω σε σχηματοποιημένη δέσμη κεραυνού, με ανοιχτά ή κλειστά φτερά ανάλογα με την υποδιαίρεση, που καθιερώθηκε ως η στερεότυπη παράσταση των πτολεμαϊκών νομισμάτων (π.χ. πίν. 3.26).⁵⁷ Μία πιο προσεκτική εξέταση αποκαλύπτει, άλλωστε, την ομοιότητα της στάσης του αετού με αυτή του αετού που στέκεται πάνω σε κεραυνό με ανοιχτά φτερά, που απαντά στον οπισθότυπο ενός χάλκινου τύπου του βασιλιά Φιλίππου Ε' και στα αργυρά τετράδραχμα του βασιλιά Περσέα (πίν. 3.27).⁵⁸ Η κεφαλή Διός στην εμπρόσθια όψη και ο αετός στην πίσω όψη των νομισμάτων της Λύττου, σε συνδυασμό με τον αετό στην πίσω όψη των χάλκινων κοπών όχι μόνο της ίδιας πόλης, αλλά και του επινείου της, Χερσονήσου, εκτός από τον τοπικό υπαινισμό της Λύττου ως γενέτειρας του Δία, αναδεικνύουν το βαθύ αποτύπωμα που άφησε η πτολεμαϊκή εικονογραφία στους τοπικούς Κρήτες καλλιτέχνες και τους νομισματικούς υπαλλήλους. Θα υποστήριζε εξάλλου κανείς ότι το υστερόσημο με τον αετό σε τρία τέταρτα κατ' ενώπιον, με την κεφαλή προς τα αριστερά και με ανοιχτά φτερά, που απαντάται σε ένα πρώιμο αντιγονιδικό τετράδραχμο της Περιόδου Ι, θα μπορούσε να έχει κοπεί είτε από τον βασιλιά Περσέα είτε από μία κρητική πόλη, ή ακόμα και από το κρητικό Κοινό, στα τέλη του τρίτου/αρχές του δεύτερου προχριστιανικού αιώνα.⁵⁹ Στο ίδιο πνεύμα κινείται και η εικονογραφία στις ύστερες κοπές της Κνωσού, που χρονολογούνται μεταξύ των ετών 37 και 31 π.Χ.: η κεφαλή Διός στην εμπρόσθια όψη και ο αετός με ανοιχτά φτερά στην πίσω όψη προφανώς παραπέμπουν σε πτολεμαϊκά πρωτότυπα.⁶⁰ Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι οι αντιγραφές της νομισματικής εικονογραφίας επείσακτων αργυρών βασιλικών νομισμάτων από τους τοπικούς χαρακτες συνδυάζονται συχνά με την παρουσία βασιλικών κοπών σε ελληνι-

⁵⁷ Για τον ιστάμενο αετό επάνω σε σχηματοποιημένη δέσμη κεραυνού στα νομίσματα του Πτολεμαίου Α', βλ. LORBER 2018a, 29–31, ΜΑΡΙΝΑΚΗΣ 2018, τόμ. 1, 105, 134, 272–73, εικ. 24· MØRKHOLM 1991, 66–67, ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ 2015–2016, 171 π.51. Ο Μαρινάκης συσχετίζει τη στάση του αετού στα γορτυνιακά τριώβολα με αυτά στον οπισθότυπο των όψιμων σελευκιδικών τετραδράχμων (2^{ου} π.Χ. αι., νομισματοκοπείο Φοινίκης), καθώς δεν πατά πάνω σε κεραυνό. Για το σύμβολο του αετού που στέκεται με ανοιχτά φτερά στα νομίσματα της Ιεράπυτνας, βλ. STEFANAKI 2021, πίν. 6.192–10.311.

⁵⁸ Για τον αετό που στέκεται πάνω σε κεραυνό στα νομίσματα του Φιλίππου Ε' και του Περσέα, βλ. ενδεικτικά MØRKHOLM 1991, 164, αρ. 588–589 (Περσέας)· GAEBLER 1935, πίν. 35.3–4 (Φίλιππος Ε'), πίν. 35.23–24 (Περσέας).

⁵⁹ Για τον ιστάμενο αετό στα νομίσματα της Λύττου και της Χερσονήσου, βλ. ΜΑΡΙΝΑΚΗΣ 2018, 134–35· ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ 2025.

⁶⁰ LORBER 2018a, no.289· 2018β, B174 (Φιλάделφος)· B368 (Ευεργέτης)· STEFANAKIS 2000, 204· ΠΑΠΟΜΙΤΟΓΛΟΥ 2025, 115–17, σημ.390.

στικούς «θησαυρούς» που έχουν εντοπιστεί στην Κρήτη. Για παράδειγμα, δύο από τους ένδεκα «θησαυρούς» που χρονολογούνται μεταξύ των ετών 280 και 30 π.Χ., ο *Κερατόκαμπος*, 1992(;) (CH 9.165) και ο θησαυρός *Φαλαγγάρι* (*Φαιστού*), 1987, περιλάμβαναν πτολεμαϊκά αργυρά τετράδραχμα και δραχμές.⁶¹ το ότι ο θησαυρός *Γόρτυνα*, 1985, που χρονολογείται μεταξύ των ετών 250 και 200 π.Χ., περιλάμβανε αποκλειστικά χάλκινα νομίσματα ερμηνεύεται από την πτολεμαϊκή στροφή στη χρήση χρυσών και χάλκινων νομισμάτων ήδη από την εποχή του Πτολεμαίου Β', από τη δεκαετία του 260 π.Χ., προκειμένου να αντισταθμιστεί η έλλειψη αργύρου.⁶² Καθώς η Κρήτη σε μεγάλο βαθμό εγγράφεται στην πτολεμαϊκή οικονομική σφαίρα επιρροής, μοιραία επηρεάστηκε από τον μείζονα αυτό αναπροσανατολισμό των Πτολεμαίων, και υποχρεώθηκε να επιδοθεί σε επικοπές και επισημάνσεις, παράλληλα προς [τον πολλαπλασιασμό των κίβδηλων νομισμάτων και] την εκτεταμένη χρήση των τοπικών χάλκινων κοπών. Η εκπροσώπηση των υπόλοιπων βασιλικών νομισματικών κοπών στα επιχώρια θησαυρικά σύνολα είναι πιο περιορισμένη.

Δ. Για ποιο λόγο οι Κρήτες μισθοφόροι δεν θεωρούνται φορείς επείσакτου πλούτου στην Κρήτη;

Θα περίμενε ομολογουμένως κανείς ότι η κινητικότητα των Κρητών μισθοφόρων ανά την ελληνιστική οικουμένη και το χρήμα που έφεραν στο νησί κατά την επιστροφή τους αντικατοπτρίζονται στα αρχαιολογικά κατάλοιπα: η νομισματική έκρηξη στην Κρήτη από το 330 π.Χ. κ.ε., η μακρινή προέλευση αργυρών νομισμάτων που επικόπτονταν ή εκτενώς επισημαίνονταν στο 2ο μισό του 2ου π.Χ. αιώνα πράγματι αποτυπώνουν την ευρεία εμβέλεια των κινήσεων των μισθοφόρων εκτός Κρήτης στη δεδομένη περίοδο. Οι εικονογραφικοί εξάλλου απόηχοι των ελληνιστικών βασιλικών κοπών στις σύγχρονες επιχώριες νομισματικές εκδόσεις αντανακλούν το ευρύ φάσμα των κοσμοπολίτικων επιρροών που δέχτηκαν οι μισθοφόροι στη συνολική τους σταδιοδρομία. Δυστυχώς όμως, η στάθμιση της συμβολής των Κρητών μισθοφόρων στην τοπική οικονομία με βάση τα αρχαιολογικά τεκμήρια μεθοδολογικά προσκρούει σε δυσκολίες: καταρχάς, η δράση τους δεν είναι εύκολα διαχωρίσιμη από αυτή των Κρητών εμπόρων, ή των πειρατών. Ο σχετικά περιορισμένος αριθμός των ξένων, βασιλικών αργυρών νομισμάτων σε κρητικούς θησαυρούς που εντοπίζονται στο νησί δικαιολογείται μέσα από την πρακτική της ανακύκλωσης του

⁶¹ Ο θησαυρός *Κερατόκαμπος*, 1992(;) περιλάμβανε ένα τετράδραχμο Πτολεμαίου Α' και ένα Πτολεμαίου Β': ΤΟΥΡΑΤΕΟΓΛΟΥ 1995, 50· ASHTON 1996· DE CALLATAÿ 1996· ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ & ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ 2019, 141, αρ. 18. Ο αδημοσίευτος θησαυρός *Φαλαγγάρι*, *Φαιστός*, 1987 περιλάμβανε 332 πτολεμαϊκά τετράδραχμα, κομμένα σε κυπριακά νομισματοκοπεία: TOUCHAIS 1988, 686· ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ & ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ 2019, 143, αρ. 30.

⁶² *Γόρτυνα*, 1985: TOUCHAIS 1988, 750· ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ & ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ 2019, 141, αρ. 20. Για την πτολεμαϊκή μεταστροφή στη χρήση χάλκινων νομισμάτων από τη δεκαετία του 260 π.Χ. περιπου, βλ. LORBER 2018β· MØRKHOLM 1991, 105–8.

- Εικ. 3.21.** Αντίοχος Γ', χρυσό οκτάδραχμο: MØRKHOJ 1991, pl. 22.36.
- Εικ. 3.22.** Απτέρα, αργυρό τριώβολο: (gallica.bnf.fr / BnF).
- Εικ. 3.23.** Ελεύθερνα: χάλκινο νόμισμα, 3,80 g 17 mm 12 h. E, 4,52 g. Grün 64 (20.11.2014) 685.
- Εικ. 3.24.** Λάππα, σπάνιος αργυρός στατήρας ΝΙΑΠΠΑΛ, δ. Κεφαλή Αρτέμιδος δ. / Απόλλωνας πάνω σε ομφαλό, κρατά λύρα. BRET 1955, 169, no. 1282, pl. 66. STEFANAKI 2007-2008, pl. 36. MARINAKIS 2018, 107.157. 10,92 g.
- Εικ. 3.25.** Χερσόνησος, χάλκινο νόμισμα: κεφαλή της νύμφης Βριττομάρτυος δ., με ενώτια. Στικτός κύκλος / ΧΕΡΣΟΝΑΣΙ Ο Ν. Απόλλωνας καθήμενος επάνω σε ομφαλό, κρατά λύρα και πλήκτρο. Συλλογή Traeger, no. 38. SVORONOS 1890, πίν. 3.24-26.
- Εικ. 3.26.** Πτολεμαίος Β', αργυρό τετράδραχμο: LORBER 2018a, πίν. 31.398-399.
- Εικ. 3.27.** Βασιλιάς Περσέας, αργυρό τετράδραχμο, 179-168 π.Χ.: CNG 126 (28.3.2024) 154. 16,63 g / 11 h / 31 mm.
- Εικ. 3.28.** Λύττος, αργυρό τετράδραχμο: Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, 1376. 2,80 g / 28,55 mm.
- Εικ. 3.29.** Λύττος, χάλκινο νόμισμα: Künker (10.03.2008) 275 250/221 π.Χ. ΑΕ, 5,17 g / 25 mm.
- Εικ. 3.30.** Κνωσός, χάλκινο νόμισμα, αξιωματούχος Κύδας: κεφαλή Διός δαφνοστεφούς δ. Στικτός κύκλος / αετός ιστάμενος σε στάση τριών τετάρτων κατ'ενώπιον, με την κεφαλή στραμμένη δ., με ανοιχτά φτερά. Στικτός κύκλος: Künker 326 (7.10.2019) 434. 40/30 π.Χ. 11,46 g.
- Εικ. 3.31.** Κνωσός, χάλκινο νόμισμα, αξιωματούχος Κύδας: Ε κεφαλή Διός δαφνοστεφούς δ., στο πεδίο δ. κεραυνός. Επισημασμένο. Στικτός κύκλος / Ο: Κ-Υ/Δ-Α/Σ αετός δ. με ανοιχτά φτερά. Στικτός κύκλος: Künker e-live 63 (30.11.2020) 26. 11,06 g.

αργύρου, που αποδεδειγμένα εφαρμόστηκε εκτενώς στην Πτολεμαϊκή Αίγυπτο. Δεν είναι ωστόσο εύκολο να προσδιοριστεί με ακρίβεια αν οι μισθοφόροι επέστρεψαν στις γενέτειρές τους· πολύ περισσότερο, αν επένδυσαν σε αυτές τον πλούτο που έφεραν μαζί τους στη δύση της επαγγελματικής τους πορείας, και, αν ναι, σε ποιες περιοχές. Θα αναρωτιόταν μάλιστα κανείς, ποιοι τομείς της νησιωτικής οικονομίας επωφελήθηκαν από τις περιουσίες και τα πλούτη που έφεραν μαζί τους οι μισθοφόροι; Το πιο σύνθετο αυτό ερώτημα είναι δύσκολο να απαντηθεί, καθώς ένας μεγάλος αριθμός Κρητών μισθοφόρων μακροπρόθεσμα εγκαταστάθηκε μακριά από την Κρήτη: ορισμένοι από τους παλιούς Κρήτες βετεράνους, για παράδειγμα, εγκαταστάθηκαν στην Αίγυπτο ήδη κατά τον 4ο π.Χ. αιώνα, επί Πτολεμαίου Α', γιατί εκεί τους δόθηκαν κληροί γης σε αντάλλαγμα για τις μισθοφορικές τους υπηρεσίες – δεν πληρώθηκαν δηλαδή σε χρήμα. Ορισμένοι εξάλλου Κρήτες βετεράνοι μετανάστευσαν στην Κρητόπολη της Πισιδίας κατά τον 4ο π.Χ. αι., ενώ αργότερα, στα τέλη

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

του 3ου π.Χ. αι., πολλοί μισθοφόροι μετανάστευσαν στη Μίλητο της Δυτικής Μικράς Ασίας, προκειμένου να αποκτήσουν γαίες. Αναπόφευκτα ο αριθμός των πολιτών που μετακινήθηκαν σε ένα τόσο πρώιμο στάδιο της επαγγελματικής τους σταδιοδρομίας και ζωής υπερσκελίζει αυτούς που επιστρέφουν στο νησί στο τέλος των πολεμικών επιχειρήσεων, ή έστω στο τέλος της καριέρας τους. Επιπλέον, μελετώντας τα υλικά κατάλοιπα, επιθυμητό θα ήταν να μπορούσε κανείς να εντοπίσει επενδύσεις αυτού του νεόφερτου ιδιωτικού πλούτου μέσα από την κατασκευή επιβλητικών οικιών ή μέσα από την ανέγερση εντυπωσιακών δημόσιων κτηρίων ή ταφικών μνημείων, όπως συνέβη στην κυρίως Ελλάδα, ιδίως στη Μακεδονία και στη Θεσσαλία· το σημείο αυτό αξίζει να προσεχτεί και να μελετηθεί πιο επισταμένα. Θα περίμενε ακόμα κανείς να εντοπίσει πολύτιμα είδη κάθε είδους και ποικίλων προελεύσεων, που να ανήκουν ή να έχουν έλθει στο νησί από τους κοσμοπολίτες αυτούς μισθοφόρους. Αντί γι' αυτό, περιοριζόμαστε να συμπεράνουμε ότι οι Κρήτες μισθοφόροι, αντίθετα προς τους ομολόγους τους στη Μακεδονία ή στην κυρίως Ελλάδα, δεν επένδυσαν στην επίδειξη πλούτου, ούτε στον ιδιωτικό ούτε στον δημόσιο τομέα. Αναρωτιέται κανείς αν, και σε ποιο βαθμό, η εισροή αυτή ιδιωτικού πλούτου επηρέασε την καθημερινότητά τους· είναι οπωσδήποτε θετικό ότι τα τελευταία χρόνια οι ιδιωτικές κατοικίες ελκύουν το ενδιαφέρον περισσότερων ερευνητών, ενώ το σημαντικό αρχαιολογικό υλικό σχετικά με την καθημερινή ζωή στην Κρήτη αναμένει δημοσίευση.⁶³ Η δημοσίευση αυτή θα μας επιτρέψει να αξιολογήσουμε αν οι Κρήτες τελικά ενέδωσαν στις προκλήσεις της τρυφής, ή αν ως ιδιώτες επένδυσαν, για παράδειγμα, στα δημόσια κτήρια των ιδιαίτερων πατρίδων τους. Η μη επίδειξη ιδιωτικού πλούτου ή η απουσία επενδύσεων ίσως εναρμονίζονται με τη νοοτροπία των δωρικών και πιο συντηρητικών κρητικών οίκων. Η απουσία, επίσης, συνολικά στην Κρήτη αναφορών σε *εὐεργέτες* των πόλεων συνιστά οπωσδήποτε ένα αξιοπρόσεκτο φαινόμενο. Θα μπορούσε κανείς εναλλακτικά να υποθέσει ότι ο πλούτος που έφεραν οι Κρήτες μισθοφόροι στο νησί στην πράξη διατηρούσε μία ρευστότητα· συνιστούσε δηλαδή μια μορφή «ρευστού πλούτου» (liquid wealth), δηλαδή πλούτου που επενδυόταν σε δράσεις όπως οι πειρατικές, ή σε επιχειρήσεις πιο βραχυπρόθεσμα αποδοτικές μάλλον, παρά μετατρέποταν σε γη, ιδιοκτησία και σε ουσιαστική ανάπτυξη στο ίδιο το νησί.

Συνοψίζοντας, οι Κρήτες μισθοφόροι αναντίρρητα προώθησαν καταλυτικά την επαυξανόμενη κοινωνική κινητικότητα, που σε μεγάλο βαθμό ανα- και μεταμόρφωσε τον ελληνιστικό κόσμο. Τα αρχαιολογικά τεκμήρια που συνδέονται με νομισματικές δραστηριότητες στο νησί επιβεβαιώνουν τις επαφές τους με περιοχές όπως η Κυρήνη, η Αίγυπτος και η Μικρά Ασία. Οι Κρήτες μισθοφόροι ομολογουμένως αναδείχθηκαν σε ιδιαίτερα επιφανείς και ενερ-

⁶³ Βλ., για παράδειγμα, VOGEIKOFF-BROGAN 2020· GLOWACKI & VOGEIKOFF-BROGAN 2011.

γητικούς παράγοντες για την κρητική οικονομία, μαζί με τους εμπόρους και με τους πειρατές. Μολονότι συχνά εικάζουμε την εμπλοκή τους σε ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων, είναι εξαιρετικά σπάνιο να τους εντοπίσουμε και να τους ταυτίσουμε με απόλυτη βεβαιότητα. Φαίνεται εξάλλου ότι η οικονομική τους συμπεριφορά απέκλινε από αυτή των ομολόγων τους στις πόλεις της κυρίως Ελλάδας, στο μέτρο που δεν φαίνεται να επένδυναν σε επιδείξεις πλούτου· θα μπορούσε κανείς να επισημάνει ότι το ίδιο συνέβαινε στην Αιτωλία ή στην Κιλικία Τραχεία, περιοχές που προσέλκυαν πειρατές. Αναπόφευκτα η σύνολη εικόνα μας γι' αυτούς θα παραμείνει σε ένα βαθμό θολή και αμφιλεγόμενη, όπως συνήθως συμβαίνει σε ιστορικές αναζητήσεις αυτού του τύπου.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- ADAM-VELENI, P., POULAKI, E., & TZANAVARI, K. 2003. *Ancient Country Houses on Modern Roads: Central Macedonia*. Thessaloniki: Archaeological Receipts Fund – Archaeological Museum of Thessaloniki – XVI Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities.
- AGER, S. L. 2003. An Uneasy Balance: from the Death of Seleukos to the Battle of Raphia. Στο: A. ERSKINE (επιμ.) 2003, 35–50.
- ARCHIBALD, Z. H., DAVIES, J. K., & GABRIELSEN, V. (επιμ.) 2005. *Making, Moving and Managing: The New World of Ancient Economies, 323–31 BC*. Oxford: Oxbow Books.
- ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, ΑΠ. Σ. 1909. *Θεσσαλικά Μνημεία. Περιγραφή τῶν ἐν τῷ Μουσείῳ Βόλου γραπτῶν στηλῶν Δημητριάδος–Παγασῶν*. Ἀθήναι & Βόλος: Ἐλευθερουδάκης.
- _____, 1928. *Γραφαὶ στηλαὶ Δημητριάδος–Παγασῶν*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, 23. Ἐν Ἀθήναις: Τύποις ἑταιρείας Π. Δ. Σακελλάριος.
- ASHTON, R. H. J. 1996. Review of Touratsoglou, *Disjecta Membra*. NCirc 104(1): 9–10.
- AYMARD, A. 1967. Mercenariat et histoire grecque. *Études d'histoire ancienne* 16: 487–98.
- BADIAN, E. 1975. Nearchus the Cretan. *Yale Classical Studies* 24: 147–70 (= *Collected Papers on Alexander the Great*. London & New York: Routledge 2012, 193–210).
- BERVE, H. 1928 & 1938. *Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage*, I & II. München: C. H. Beck.
- BIASE, DI, F. 2020. Crete in the Hellenistic Period: Some Reflections about Domestic Space. Στο: R. CANTILENA & F. CARBONE (επιμ.) 2020, 135–43.
- BINGEN, J. 2007. *Hellenistic Egypt: Monarchy, Society, Economy, Culture*, εισαγωγή και επιμέλεια R. S. BAGNALL. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- BLÜMEL, W. (έκδ.) 2018. *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien*, 71: *Inschriften aus Nordkarrien*. Bonn: Rudolf Habelt.
- BOEHRINGER, C. 1972. *Zur Chronologie Mittelhellenistischen Münzserien, 220 – 160 v. Chr.*. Berlin: Walter de Gruyter.
- BONETTO, J., BERTELLI, A., & BROMBIN, E. 2020. The Transformation of the Sanctuary of Apollo Pythios at Gortyna in the Hellenistic Period. Στο: R. CANTILENA & F. CARBONE (επιμ.) 2020, 77–86.
- BREMEN, VAN, R. 2003. Family Structures. Στο: A. ERSKINE (επιμ.) 2003, 313–30.

- BRETT, A. B. 1955. *Museum of Fine Arts, Boston. Catalogue of Greek Coins*. Boston: Museum of Fine Arts.
- BRIXHE, C. 1995. Asie Mineure, Bulletin épigraphique. *REG* 18(2): 507–43.
- BRULÉ, P. 1978. *La piraterie crétoise hellénistique*. Annales littéraires de l'Université de Besançon, 223. Centre de recherches d'histoire ancienne, 27. Paris: Les Belles Lettres.
- _____, 1990. Enquête démographique sur la famille grecque antique. Étude des listes de politographie d'Asie Mineure d'époque hellénistique (Milet et Ilion). *REA* 92(3/4): 238–58.
- _____, 1999. Polybe et Nabis. Στο: J. RENARD (επιμ.), *Le Péloponnèse. Archéologie et Histoire*. Rennes: Presses universitaires de Rennes, 177–93.
- BURASELIS, K., STEFANOU, M., & THOMPSON, D. J. (επιμ.) 2013. *The Ptolemies, the Sea and the Nile. Studies in Waterborne Power*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CALLATAÏ, DE, F. 1996. Review of Touratsoglou, *Disjecta Membra*. *RBN* 142: 296–99.
- _____, 2012α. Royal Hellenistic Coinages: from Alexander to Mithridates. Στο: W. E. METCALF (επιμ.), *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*. Oxford & New York: Oxford University Press, 175–90.
- _____, 2012β. The Fabulous Wealth of the Hellenistic Kings: Coinage and Weltmacht-politik. Στο: V. PENNA (επιμ.), *Words and Coins: From Ancient Greece to Byzantium*. Athens & Gent: MER, 91–101.
- _____, 2017. Greek Overstrikes Database: A Short Presentation. Στο: *Proceedings of the XV International Numismatic Congress: Taormina, 21-25 September 2015*, Vol. 1, Roma: Arbor Sapientiae, 467–69. Βλ. και <https://silver.kbr.be/Greek_Overstrikes_Database>.
- CANTILENA, R., & CARBONE, F. (επιμ.) 2020. *Monetary and Social Aspects of Hellenistic Crete*. Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente, Supplemento 8. Atene: Scuola Archeologica Italiana di Atene.
- CARAMESSINI-OECONOMIDES, M. & KLEINER, F. 1975. The Hierapytna Hoard. A Supplement. *RBellNum* 121: 5–19.
- CARBONE, F. 2018. Overstriking at Gortyna: Insights and New Perspectives. Στο: *Proceedings of the 12th International Congress of Cretan Studies*. Heraklion, 1–10.
- _____, 2022. *Festòs I. La moneta: Produzione, seriazione e cronologia*. Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente, 33. Atene: Scuola Archeologica Italiana di Atene.
- CARRIER, C. 2020. La monnaie, une source fondamentale à l'histoire de Cnossos (IIIe-IIe siècles). Στο: R. CANTILENA & F. CARBONE (επιμ.) 2020, 205–19.
- CAVAGNA, A. 2020. Tra la Grecia, l'Asia e l'Egitto: Monete “Straniere” nella Creta ellenistica. Στο: R. CANTILENA & F. CARBONE (επιμ.) 2020, 349–60.
- CHANIOITIS, A. 1987. Ein neuer genealogischer Text aus Milet. *EA* 10: 41–44.
- _____, 1996. *Die Verträge zwischen kretischen Poleis in der hellenistischen Zeit*. Stuttgart: Franz Steiner.
- _____, 1999α. The Epigraphy of Hellenistic Crete. The Cretan Koinon: New and Old Evidence. *Atti dell' XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina*, I. Roma: Edizioni Quasar, 287–300.
- _____, 1999β. Milking the Mountains: Economic Activities on the Cretan Uplands in the Classical and Hellenistic Period. Στο: A. CHANIOITIS (επιμ.) 1999γ, 181–220.

- _____, (επιμ.), 1999γ. *From Minoan Farmers to Roman Traders: Sidelights on the Economy of Ancient Crete*. Stuttgart: Franz Steiner.
- _____, 2002. Foreign Soldiers — Native Girls? Constructing and Crossing Boundaries in Hellenistic Cities with Foreign Garrisons. Στο: Α. CHANIOTIS & P. DUCREY (επιμ.), *Army and Power in the Ancient World*. Stuttgart: Franz Steiner, 99–113.
- _____, 2004. From Communal Spirit to Individuality: The Epigraphic Habit in Hellenistic and Roman Crete. Στο: Μ. LIVADIOTTI & Ι. SIMIAKAKI (επιμ.), *Creta romana e protobizantina : atti del Congresso Internazionale (Iraklion, 23-30 settembre 2000)*, Ι. Padova: Bottega d'Erasmus, 75–87.
- _____, 2005α. *War in the Hellenistic World: A Social and Cultural History*. Malden, Oxford, & Carlton: Blackwell Publishing.
- _____, 2005β. Inscribed Instrumenta Domestica and The Economy of Hellenistic and Roman Crete. Στο: ARCHIBALD, DAVIES, & GABRIELSEN (επιμ.) 2005, 92–116.
- _____, 2015. Federalism on Crete: The Cretan Koinon and the *koinon* of the Oreioi. Στο: Η. BECK & P. FUNKE (επιμ.), *Federalism in Greek Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press, 377–85.
- _____, 2018. *Age of Conquests: The Greek World from Alexander to Hadrian*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- CHEVROLLIER, F. 2020. Le rôle de l'État dans l'économie des cités crétoises à l'époque hellénistique d'après les sources épigraphiques. Στο: R. CANTILENA & F. CARBONE (επιμ.) 2020, 173–84.
- CIGAINA, L. 2020. *Creta nel Mediterraneo greco-romano: Identità regionale e istituzioni federali*. Roma: Edizioni Quasar.
- COARELLI, F. 1990. La *pompè* di Tolomeo Filadelfo e il mosaico nilotico di Palestrina. *Ktema* 15: 225–51.
- COHEN, G. M. 1995. *The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands and Asia Minor*. Berkeley / Los Angeles / Oxford: University of California Press.
- COUTSINAS, N. 2013. *Défenses crétoises : Fortifications urbaines et défense du territoire en Crète aux époques classique et hellénistique*. Paris: Publications de la Sorbonne.
- COUVENHES, J.-CHR. 2004. Les cités grecques d'Asie mineure et le mercenariat à l'époque hellénistique. Στο: J.-C. COUVENHES & H.-L. FERNOUX (επιμ.), *Les Cités grecques et la guerre en Asie Mineure à l'époque hellénistique*. Tours: Presses universitaires François-Rabelais, 77–113.
- _____, 2006. La place de l'armée dans l'économie hellénistique : quelques considérations sur la condition matérielle et financière du soldat et son usage dans les marchés. Στο: R. DESCAT (επιμ.), *Approches de l'économie hellénistique*. Entretiens d'archéologie et d'histoire 7. Musée archéologique de Saint-Bertrand-de-Comminges: Conseil général de Haute Garonne, 397–436.
- _____, 2008. Le Ténare : un grand marché de mercenaires à la fin du IVe siècle? Στο: C. GRANDJEAN (επιμ.), *Le Péloponnèse d'Épaminondas à Hadrien*. Paris & Bordeaux: Ausonius Éditions, 279–315.
- _____, 2016. Quelques remarques sur le recrutement des soldats crétois outre-mer à travers les traités de *symmachia*. Στο: J.-C. COUVENHES (επιμ.), *La symmachia comme pratique du droit international dans le monde grec d'Homère à l'époque hellénistique*. Dialogues d'histoire ancienne, Suppl. 16. Besançon: Presses universitaires de Franche-Comté, 177–211.

- COUVENHES, J.-C., CROUZET, S., & PÉRÉ-NOGUÈS, S. (επιμ.) 2011. *Pratiques et identités culturelles des armées hellénistiques du monde méditerranéen*. Hellenistic Warfare 3. Bordeaux: Ausonius Éditions (Scripta Antiqua 38).
- CRAVEN, S. P. 2017. *The Mercenaries of Hellenistic Crete*. PhD dissertation, University of Texas at Austin.
- CRISCUOLO, L. 2013. Ptolemies and Piracy. Στο: K. BURASELIS, M. STEFANOU, & D. J. THOMPSON (επιμ.) 2013, 160–71.
- DAUX, G. 1971. Sur une clause du traité conclu entre le roi Attale Ier de Pergame et la cité de Malla (Crète). *RHDFE* 49: 373–85.
- DAVIES, J. K. 2005. The Economic Consequences of Hellenistic Palaces. Στο: ARCHIBALD, DAVIES, & GABRIELSEN (επιμ.) 2005, 117–35.
- DOYEN, C. 2007. Remarques numismatiques à propos d'un traité entre Attale Ier de Pergame et la cité de Malla (Crète). Στο: G. MOUCHARTE et al. (επιμ.), *Liber Amicorum Tony Hackens*. Louvain-la-Neuve: Association de numismatique professeur Marcel Hoc, 95–105.
- DRAYCOTT, C. M., RAJA, R., WELCH, K. E., & WOOTTON, W. T. (επιμ.) 2018. *Visual Histories of the Classical World: Essays in Honour of R.R.R. Smith*. Studies in Classical Archaeology 4. Turnhout: Brepols.
- DUCREY, P. 1968. *Le traitement des prisonniers de guerre dans la Grèce antique, des origines à la conquête romaine*. Paris: de Boccard.
- _____, 1970. Nouvelles remarques sur deux traités attalides avec des cités crétoises. *BCH* 94(2): 637–59.
- _____, 1971. Remarques sur les causes du mercenariat dans la Grèce ancienne et la Suisse moderne. Στο: J.-F. BERGIER, κ.ά. (επιμ.), *Buch der Freunde für J. R. von Salis zum 70. Geburtstag, 12. Dezember 1971*. Zürich: Orell-Füssli, 113–20.
- _____, 1985. *Guerre et guerriers dans la Grèce antique*. Paris: Payot & Fribourg: Office du livre.
- DUCREY, P. & EFFENTERRE, H., VAN 1969. Traités attalides avec des cités crétoises. *Κρητικά Χρονικά* 21: 277–300.
- DUNST, G. 1956. Die Bestimmungen des Vertrages zwischen Eumenes II und den kretischen Städten vom Jahre 183 v. Chr. *Philologus* 100 (1/2): 305–11.
- DUYRAT, F. & AGUT-LABORDÈRE, D. 2020. The Monetary Great Transition in Egypt (500–250 BC). Στο: T. FAUCHER (επιμ.) 2020, 69–88.
- ERICKSON, B. L. 2010. *Crete in Transition. Pottery Styles and Island History in the Archaic and Classical Periods*. Hesperia Supplement 45. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- ERRINGTON, R. M. 1969. *Philopoemen*. Oxford: Clarendon Press.
- _____, 1986. Antiochos III, Zeuxis and Euromos. *EA* 8: 1–8.
- _____, 1993. Inschriften von Euromos. *EA* 21: 15–31.
- ERSKINE, A. (επιμ.) 2003. *A Companion to the Hellenistic World*. Malden, Oxford & Carlton: Blackwell Publishing.
- FAUCHER, T. (επιμ.) 2020. *Money Rules! The Monetary Economy of Egypt, from Persians until the Beginning of Islam*. Le Caire: Institut français d'archéologie orientale.
- FAUCHER, T. & OLIVIER, J. 2020. From Owls to Eagles. Metallic Composition of Egyptian Coinage (Fifth–First Centuries BC). Στο: K. BUTCHER (επιμ.), *Debasement. Manipula-*

- tion of Coin Standards in Pre-modern Monetary Systems*. Oxford & Philadelphia: Oxbow books, 97–109.
- FILERI, P. 2020. Egyptian Cults in Late Hellenistic Gortyn. Στο: R. CANTILENA & F. CARBONE (επιμ.) 2020, 87–96.
- FISCHER-BOVET, C. 2014. *Army and Society in Ptolemaic Egypt*. Cambridge: Cambridge University Press.
- FONTENROSE, J. 1988. *Didyma: Apollo's Oracle, Cult, and Companions*. Berkeley, Los Angeles, & London: University of California Press.
- GABRIELSEN, V. 2001. Economic Activity, Maritime Trade and Piracy in the Hellenistic Aegean. *REA* 103(1): 219–40.
- _____, 2008. The Public Banks of Hellenistic Cities. Στο: K. VERBOVEN, K. VANDORPE, & V. CHANKOWSKI (επιμ.), *Pistoi dia tèn Technèn: Bankers, Loans and Archives in the Ancient World: Studies in Honour of Raymond Bogaert*. *Studia Hellenistica* 44. Leuven: Peeters, 116–17.
- _____, 2013. Rhodes and the Ptolemaic Kingdom: The Commercial Infrastructure. Στο: K. BURASELIS, M. STEFANOU, & D. J. THOMPSON (επιμ.) 2013, 66–81.
- GABRIELSEN, V. & THOMSEN, C. A. (επιμ.) 2015. *Private Associations and the Public Sphere. Proceedings of a Symposium held at the Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 9-11 September 2010*. Scientia Danica. Series H, Humanistica, 8 vol. 9. Copenhagen: The Royal Danish Academy of Sciences and Letters.
- GAEBLER, H. 1906. *Die antiken Münzen von Makedonia und Paionia*. AMNG, III.1. Berlin: G. Reimer.
- _____, 1935. *Die antiken Münzen von Makedonia und Paionia*. AMNG, III.2. Berlin: de Gruyter.
- GARRAFFO, S. 1974. Riconiazioni e politica monetaria a Creta. Le emissioni argentea dal V al I secolo a.C. Στο: G. PUGLIESE CARRATELLI & G. RIZZA (επιμ.), *Antichità Cretesi. Studi in more di Doro Levi*, 2. CronCatania 13. Catania: Istituto di Archeologia, 59–74.
- GAUTHIER, P. 1972. *Symbola : les étrangers et la justice dans les cités grecques*. Annales de l'Est, Mémoire 42. Nancy: Université de Nancy.
- GEHRKE, H.-J. 2001. *Ιστορία του ελληνιστικού κόσμου*, μτφρ. Άγγ. Χανιώτης, επιμ. Κ. Μπουραζέλης. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- GIOVANNINI, A. 2007. *Les relations entre États dans la Grèce antique du temps d'Homère à l'intervention romaine (ca 700–200 av. J.-C.)*. *Historia Einzelschriften*, 193. Stuttgart: F. Steiner.
- GLOWACKI, K. T. & VOGELKOFF-BROGAN, N. (επιμ.) 2011. *Στέγα: The Archaeology of Houses and Households in Ancient Crete*. *Hesperia Supplement* 44. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- GONDICAS, D. 1998. *Recherches sur la Crète occidentale de l'époque géométrique à la conquête romaine. Inventaire des sources archéologiques et textuelles, position du problème*. Amsterdam: A. M. Hakkert.
- GRANDJEAN, C. 2003. *Les Messéniens de 370/369 au 1er siècle de notre ère : Monnayages et histoire*. BCH Suppl. 44. Paris & Athènes: École française d'Athènes.
- GRIFFITH, G. T. 1935. *The Mercenaries of the Hellenistic World*. Cambridge: Cambridge University Press (repr. Chicago, 1984).

- GÜNTHER, W. 1988. Milesische Bürgerrechts- und Proxenieverleihungen der hellenistischen Zeit. *Chiron* 18: 383–419.
- HADJIMICHALI, V. 1971. Recherches à Latô. III. Maisons. *BCH* 95(1): 167–222.
- HELLY, B. 1979. Ateliers lapidaires de Thessalie. Στο: D. M. ΠΙΡΙΔΙ (επιμ.), *Actes du VIIe congrès international d'épigraphie grecque et latine, Constanza, 9-15 septembre 1977*. Bucarest: Academiei / Paris: Les Belles Lettres, 63–90.
- HERRMANN, P. 1997. *Inschriften von Milet*, 1: A. *Inschriften n. 187-406 von Albert Rehm mit einem Beitrag von Hermann Dessau, B. Nachträge und Übersetzungen zu den Inschriften n. 1-406 von Peter Herrmann*. Milet VI 1. Berlin & New York: de Gruyter, 160–64.
- HONIGMAN, S. 2002. Jewish *Politeumata* in Hellenistic Egypt about P.Polit. Iud. (P.Colon. XXIX). *SCI* 21: 251–66.
- _____, 2003. *Politeumata* and Ethnicity in Ptolemaic and Roman Egypt. *Ancient Society* 33: 61–102.
- _____, 2019. Ethnic Minority Groups. Στο: K. VANDORPE (επιμ.), *A Companion to Greco-Roman and Late Antique Egypt*. Blackwell Companions to the Ancient World. Hoboken, N.J.: Wiley Blackwell, 315–25.
- HOUGHTON, A. & LORBER, C. C. 2002. *Seleucid Coins: A Comprehensive Catalogue*, Part I: *Seleucus I – Antiochus III*, vol. II: *Appendices, Indexes, and Plates*. New York & Lancaster: American Numismatic Society, Classical Numismatic Group.
- HOWGEGO, C. 2009. *Η αρχαία ιστορία μέσα από τα νομίσματα*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- ΘΕΜΕΛΗΣ, Π. Γ. 2002. *Αρχαία Ελεύθερνα: Ανατολικός τομέας*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απολλοτριώσεων.
- JENKINS, G. K. 1949. The Cameron Collection of Cretan Coins. *NC* 1949: 36–56.
- ΚΑΚΑΒΑΣ, Γ. 2020. Ο «θησαυρός» των Χανίων *IGCH* 254 & *CH* 7.104. Μία νέα προσέγγιση. Στο: R. CANTILENA & F. CARBONE (επιμ.) 2020, 281–310.
- ΚΑΛΠΑΞΗΣ, Θ., FURTWÄGLER, A., & SCHNAPP, A., και συνεργάτες 1994. *Ελεύθερνα, Τομέας II: 2. Ένα ελληνιστικό σπίτι ("Σπίτι Α") στη θέση Νησί*. Ρέθυμνο: Εκδόσεις Πανεπιστημίου Κρήτης.
- KARAFOTIAS, A. 1997. *Crete and International Relationships in the Hellenistic Period*. PhD dissertation, University of Liverpool.
- _____, 2002. Hellenistic Crete and Mercenaries: the Dynamics of the Island between 225 and 215 BC. *Cretan Studies* 7: 111–24.
- KARAMALIKI, N. 2020. Hellenistic Rithymna. Στο: R. CANTILENA & F. CARBONE (επιμ.) 2020, 109–18.
- ΚΑΡΕΤΣΟΥ, Α. (επιμ.) 2000. *Κρήτη – Αίγυπτος: Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών: Μελέτες*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού – Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου.
- ΚΑΡΕΤΣΟΥ, Α., ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ, Μ., & ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, Ν. (επιμ.) 2000. *Κρήτη – Αίγυπτος: Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών: Κατάλογος. Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, 21 Νοεμβρίου 1999 – 21 Σεπτεμβρίου 2000*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού – Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (= A. KARETSOU, M. ANDREADAKI-VLAZAKI, & N. PARADAKIS (επιμ.), *Crete – Egypt: Three Thousand Years of Cultural Links. Catalogue*. Athens: Ministry of Culture – Archaeological Museum of Heraklion).
- KONUK, K. 1993. Quelques réflexions sur le monnayage des satrapes hécatomnides de Carie. Στο: T. HACKENS & G. MOUCHARTE et al. (επιμ.), *Actes du XIe Congrès International de Numismatique (Bruxelles, 8-13 septembre 1991)*, I. Louvain-la-Neuve: Séminaire de Numismatique Marcel Hoc: 237–42.

- _____, 2023. New Antigonid Inscriptions from Euromos. *Philia* 9: 135–55.
- KOUREMENOS, A. 2023. *Origanum dictamnus* (Dittany of Crete): Testaments, Uses, and Trade of a Sacred Plant in Antiquity. Στο: J. FRANCIS & M. J. CURTIS (επιμ.), *Change and Transition on Crete: Interpreting the Evidence from the Hellenistic through to the Early Byzantine Period. Papers Presented in Honour of G. W. M. Harrison*. Oxford: Archaeopress, 133–46.
- KRAAY, C. M. 1976. *Archaic and Classical Greek Coins*. London: Methuen.
- KRAVARITOU & STAMATOPOULOU, (επιμ.), υπό έκδοση. *Proceedings of the International Conference 'Religious Interactions in the Hellenistic World'. Faculty of Classics, University of Oxford, 18-19 March 2017* (Leiden: Brill).
- KREMYDI, S. 2018. 'Autonomous' Coinages under the Late Antigonids. Μελετήματα 79. Athens: National Hellenic Research Foundation / Institute of Historical Research.
- KREMYDI, S. & MARCELLESI, M.-C. (επιμ.) 2019. *Les Alexandres après Alexandre : Histoire d'une monnaie commune. Actes du colloque international, Athènes 23-24 mai 2014*. Μελετήματα 81. Athens: National Hellenic Research Foundation / Institute of Historical Research.
- _____, 2019a. Introduction. Στο: S. KREMYDI & M.-C. MARCELLESI (επιμ.) 2019, 17–24.
- KRUSE, T. 2015. Ethnic *Koina* and *Politeumata* in Ptolemaic Egypt. Στο: V. GABRIELSEN & C. THOMSEN (επιμ.) 2015, 270–300.
- LA' DA, C. A. 2002. *Foreign Ethnics in Hellenistic Egypt*. *Studia Hellenistica*, 38. Prosopographia Ptolemaica, X. Leuven / Paris / Dudley, Mass: Peeters.
- ΛΑΟΓΙΑΝΝΗ-ΓΕΩΡΓΑΚΑΡΑΚΟΥ, Μ. 2003. Τα νομίσματα του Ιδαίου Άντρου. *AE* 142: 1–64.
- LAUNEY, M. 1949. *Recherches sur les armées hellénistiques*, 1–2. Bibliothèque des Écoles françaises d' Athènes et de Rome, 169. Paris: de Boccard (2^η έκδοση με addenda και επίμετρο από τους Yvon Garlan, Philippe Gauthier και Claude Orrieux, Paris 1987).
- LESQUIER, J. 1973. *Les Institutions militaires de l' Égypte sous les Lagides*. Milan: Cisalpino – Goliardica (ανατύπωση της 1ης έκδοσης: Paris: Ernest Leroux, 1911).
- LEWIS, D. 2023. The Cretan Way of War: Status, Violence and Values from the Classical Period to the Roman Conquest. *JHS* 143: 24–48.
- LE RIDER, G. 1966. *Monnaies crétoises du Ve au Ier siècle av. J.-C.* (Études Crétoises 15 / École française d'Athènes). Paris: Librairie orientaliste Paul Geuthner.
- _____, 1975. Contremarques et surfrappes dans l'antiquité grecque. Στο: D.-M. DENTZER, P. GAUTHIER, T. HACKENS (επιμ.), *Numismatique antique : problèmes et méthodes. Actes du Colloque organisé à Nancy du 27 septembre au 2 octobre 1971*. Louvain: Peeters, 27–56.
- _____, 2003. *Alexandre le Grand. Monnaie, finances et politique*. Paris: Presses universitaires de France.
- LE RIDER, G. & DE CALLATAÏ, F. 2000. *Les Séleucides et les Ptolémées. L' héritage monétaire et financier d' Alexandre le Grand*. Monaco: Éditions du Rocher.
- LOMAN, P. 2004. *Mobility of Hellenistic Women*. PhD Thesis, University of Nottingham.
- LORBER, C. C. 2018a. *Coins of the Ptolemaic Empire*, Part 1: *Ptolemy I through Ptolemy IV*, vol. 1: *Precious Metal*. New York: The American Numismatic Society.
- _____, 2018β. *Coins of the Ptolemaic Empire*, Part 1: *Ptolemy I through Ptolemy IV*, vol. 2: *Bronze*. New York: The American Numismatic Society.
- LURAGHI, N. 2006. Traders, Pirates, Warriors: The Proto-History of Greek Mercenary Soldiers in the Eastern Mediterranean. *Phoenix* 60: 21–47.

- MA, J. 2002. *Antiochos III and the Cities of Western Asia Minor*. Oxford: Oxford University Press (αναθ. έκδ.).
- MACGING, B. 2003. Subjection and Resistance: To the Death of Mithradates. Στο: A. ERSKINE (επιμ.) 2003, 71–89.
- MAGNELLI, A. 1994/95. Il santuario delle divinità egizie a Gortyna: l' evidenza epigrafica. *ASAtene* 72/73: 33–52.
- MAGNETTO, A. 1997. *Gli arbitrati interstatali greci, II: Dal 337 al 196 a.C.. Introduzione, testo critico, traduzione, commento e indici*. (Relazioni interstatali nel mondo antico, Fonti e studi, 7.) Pisa: Scuola Normale Superiore.
- MARANGOU, A. 1999. Wine in the Cretan Economy. Στο: A. CHANIOTIS (επιμ.) 1999γ, 269–78.
- MARINÁΚΗΣ, ΕΜΜ. 2018. *Θεοί και ήρωες στα νομίσματα της αρχαίας Κρήτης: Εικονογραφικά πρότυπα, συμβολισμοί, αγαλματικοί τύποι: 5ος αι. π.Χ. – 2ος αι. μ.Χ.*, Διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- MARKOU, EV. & STEFANAKI, V. E. 2020. From Cypriot Kingdoms to Cretan City-States: Monetary Policies and Practices. Στο: R. CANTILENA & F. CARBONE (επιμ.) 2020, 361–76.
- ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ, ΣΤ. 1988. Αρχαιολογικές ειδήσεις 1987, 1. Προϊστορικές και Κλασικές Αρχαιότητες Ν. Χανίων – Επαρχία Κισσάμου, Πολυρρήνια. *Κρητική Εστία*, περίοδος Δ, τόμ. 2: 285–87.
- ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΙ, S. 2000. Hellenistic Chamber Tomb at Chania – Hellenistic Chamber Tomb at Polyrrhenia. Στο: A. KARETSOU, κ.ά. (επιμ.) 2000, 393–95.
- ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ, ΣΤ. & ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ, Β. 1982. Ελληνιστικός λαξευτός τάφος Χανίων. Ανασκαφή οικοπέδου Μαθιουλάκη. *ΑΔ* 37: Μελέτες, 7–117.
- ΜΑΧΑΪΡΑ, Β. 2000. Ίσις και Σάραπισ στο Αιγαίο. Στο: Α. ΚΑΡΕΤΣΟΥ (επιμ.) 2000, 244–49.
- MEADOWS, A. 2020. Weighing up the Coinage Reform of Ptolemy Philadelphus. Στο: T. FAUCHER (επιμ.) 2020, 89–103.
- MELLITI, K., 2016. *Carthage : histoire d' une métropole méditerranéenne*. Paris: Perrin.
- MEYBOOM, P. G. P. 1995. *The Nile Mosaic of Palestrina: Early Evidence of Egyptian Religion in Italy*. Religions in the Graeco-Roman World, 121. Leiden / New York / Cologne: E. J. Brill.
- MØRKHOLM, O. 1991. *Early Hellenistic Coinage from the Accession of Alexander to the Peace of Apamea (336–186 BC)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ΜΠΟΥΡΑΖΕΛΗΣ, Κ. 1983. Παρατηρήσεις στις συνθήκες του βασιλιά Ἀντιγόνου με τὴν Ἑλευθέρνα καὶ τὴν Ἱεράπυτνα (Staatsv. III. 501, 502). *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1981: 114–25.
- OSBORNE, M. J. & BYRNE, S. G. (επιμ.) 1996. *The Foreign Residents of Athens*. An Annex to the *Lexicon of Greek Personal Names: Attica*. Studia Hellenistica, 33. Leuven: Peeters.
- PALAGIA, O. 1984. s.v. Apollon. *LIMC* II.1 (Zürich & München: Artemis Verlag), 183–467: Katalog I.C, I.D, I.J, I.O, II.F, II.G, II.K, II.L, II.M, III.E, III.G, III.H, III.I, & Kommentar B.
- PANAGOPOULOU, K. 2015–2016. Cross-Reading Images: Iconographic Debates between the Antigonids and the Ptolemies. *Eulimene* 6–7: 163–81.
- _____, 2016. Gold in Ptolemaic Egypt: Exchange Practices in Light of P.Cair.Zen. I 59021. *ZPE* 197: 179–190.

- _____, 2020. *The Early Antigonids: Coinage, Money, and the Economy*. Numismatic Studies 37. New York: The American Numismatic Society.
- _____, 2022. Plutarch's Northern Greek Cities. Στο: L. ATHANASSAKI & F. B. TITCHENER (επιμ.), *Plutarch's Cities*. Oxford: Oxford University Press, 203–18.
- _____, 2025. The Coinage of Lyttos / Crete: Some Iconography and Distribution Patterns. Στο: J. BODZEK, A. BURSCHKE, & A. ZAPOLSKA (επιμ.), *Proceedings of the XVI International Numismatic Congress, 11-16.09.2022, Warsaw*, Vol. I: *Greek Numismatics*. Turnhout: Brepols, 337–50.
- ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, Κ., υπό έκδοση (α). Λύττος: Νόμισμα & Ιστορία. *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης* 5. Ρέθυμνο: Εκδόσεις της Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης & Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου.
- ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, Ν. Π. 2000. Κρήτη και Πτολεμαϊκή Αίγυπτος: ιστορική σύννοψη. Στο: Α. ΚΑΡΕΤΣΟΥ (επιμ.) 2000, 188–94.
- ΠΑΠΟΜΙΤΟΓΛΟΥ, ΑΠ. Κ. 2025. *Η υπερπόντια εξάπλωση της πτολεμαϊκής Αιγύπτου στην Κρήτη. Πολιτική, Οικονομία, Κοινωνία, Λατρεία*. Αθήνα: Ηρόδοτος.
- ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΣ, Π. 2016. *Το Κρητικό Κοινό στους ελληνιστικούς χρόνους, 267–67 π.Χ., Μεταδιδακτορική διατριβή*. Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- PERLMAN, P. 1999. *Krētes aei Lēistai?* The Marginalization of Crete in Greek Thought and the Role of Piracy in the Outbreak of the First Cretan War. Στο: V. GABRIELSEN κ.ά. (επιμ.), *Hellenistic Rhodes: Politics, Culture and Society*. Aarhus: Aarhus University Press, 132–61.
- _____, 2004. Crete. Στο: M. H. HANSEN & T. H. NIELSEN (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis. An Investigation Conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*. Oxford: Oxford University Press, 1144–195.
- PETROPOULOU, A. 1985. *Beiträge zur Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte Kretas in hellenistischer Zeit*. Frankfurt am Main / Bern / New York / Nancy: Peter Lang.
- PICARD, O. 2019. Les Alexandres après Alexandre, Conclusions. Στο: S. KREMYDI & M.-C. MARCELLESI (επιμ.) 2019, 385–89.
- POUILLOUX, J. 1954. *La Forteresse de Rhamnonte. (Étude de topographie et d'histoire)*. Paris: É. de Boccard.
- POLLITT, J. J. 1986. *Art in the Hellenistic Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PRICE, M. J. 1991. *The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus: A British Museum Catalogue*, 1–2. Zurich & London: The Swiss Numismatic Society in association with British Museum Press.
- PRITCHETT, W. K. 1971. Military Pay. Στο: *Ancient Greek Military Practices*, I. Berkeley / Los Angeles / London: University of California Press, 3–29 [= *The Greek State at War*, I. Berkeley, 1974].
- PSŌMA, S. E. 2009. *Tas sitarchias kai tous misthous* ([Arist.], *Oec.* 1351b). Bronze Currencies and Cash-Allowances in Mainland Greece, Thrace and the Kingdom of Macedonia. *RBN* 155: 3–38.
- REDEN, S., VON 2007. *Money in Ptolemaic Egypt: From the Macedonian Conquest to the End of the Third Century BC*. Cambridge: Cambridge University Press.
- REGENMORTEL, C., VAN 2023. Adam Smith at Taenarum? Wage Labour and Labour Markets in the Armies of the Successors. Στο: P. P. IOSSIF & E. MARKOU (επιμ.),

- Strapped for Cash: Needy Soldiers, Reluctant Authorities. Studies on Military Payments in Greek and Roman Antiquity*. Μελετήματα 86. Athens: National Hellenic Research Foundation / Institute of Historical Research, 55–78.
- _____, 2024. *Soldiers, Wages, and the Hellenistic Economies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- REGER, G. 1994. The Political History of the Kyklades, 260–200 B.C. *Historia* 43(1): 32–69.
- ROBERT, L. 1951. La circulation de monnaies d' Histiée. Στο: *Études de numismatique grecque*. Paris: Collège de France, 179–216.
- _____, 1960. Circulation de monnaies d' Histiée. *Hellenica. Recueil d' épigraphie de numismatique et d' antiquités grecques* 11–12: 63–69.
- SÄNGER 2019. *Die ptolemäische Organisationsform politeuma: Ein Herrschaftsinstrument zugunsten jüdischer und anderer hellenischer Gemeinschaften*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- SCHERBERICH, K. 2009. Koinè symmachía. *Untersuchungen zum Hellenenbund Antigonos' III. Dôsôn und Philipps V. (224–197 v. Chr.)*. *Historia Einzelschriften* 184. Stuttgart: F. Steiner.
- ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. 2017. Οι μνημειακοί τάφοι της Ελληνορωμαϊκής Αλεξάνδρειας: Μια σύντομη περιήγηση στον Κάτω Κόσμο της “αιώνιας κοσμοπόλης” της Μεσογείου. *Φίλιππος* 95: 21–58.
- _____, 2020. Ελλάδα εκτός Ελλάδος: η τελευταία κατοικία των πρώτων Αλεξανδρινών. *Αρχαιολογία* 133: 14–28.
- SCHMITT, H. H. 1969. *Die Staatsverträge des Altertums, III: Die Verträge der griechisch-römischen Welt von 338 bis 200 vor Chr.* Munich: C. H. Beck.
- SEAGER, R. B. 1924. *A Cretan Coin Hoard*. *NN&M* 23. New York: American Numismatic Society.
- SEKUNDA, N. V. 1997. Nearchus the Cretan and the Foundation of Cretopolis. *Anatolian Studies* 47: 217–23.
- _____, 2001. Antigonal Shield-Device on a Stele of a Cretan from Demetrias. *Archeologia* (Wrocław) 52: 19–22.
- _____, 2003. The Stele of Thersagoras of Polyrrhenia from Demetrias. *Eulimene* 4: 77–80.
- _____, 2011. Neocretans. Στο: J.-C. COUVENHES, S. CROUZET, & S. PÉRÉ-NOGUÈS (επιμ.), 2011, 75–85.
- _____, 2013. Mercenaries. Στο: R. BAGNALL, K. BRODERSEN, C. B. CHAMPION, A. ERSKINE, S. R. HÜBNER (επιμ.), *The Encyclopedia of Ancient History*. London: Blackwell, 4448–49.
- SEKUNDA, N. V. & DE SOUZA, P. 2007. Military Forces. Στο: P. SAVIN, H. VAN WEES, & M. WHITBY (επιμ.), *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare, 1: Greece, the Hellenistic World, and the Rise of Rome*. Cambridge: Cambridge University Press, 325–67.
- SHIPLEY, G. 1993. Distance, Development, Decline? World-Systems Analysis and the “Hellenistic” World. Στο: P. BILDE, T. ENGBERG-PEDERSEN, L. HANNESTAD, J. ZAHLE, & K. RANDSBORG (επιμ.), *Centre and Periphery in the Hellenistic World*. *Studies in Hellenistic Civilization IV*. Aarhus: Aarhus University Press, 271–84.
- ΣΙΔΗΡΟΠΟΥΛΟΣ, ΚΛ. 2004. Κνωσός, Colonia Iulia Nobilis Cnosus, Μακρυτοίχος: τα

- νομισματικά ίχνη της ιστορίας. Στο: Ν. ΓΙΓΟΥΡΤΑΚΗΣ (επιμ.), *Το Ηράκλειο και η περιοχή του: Διαδρομή στο χρόνο*. Ηράκλειο: Κέντρο Κρητικής Λογοτεχνίας, 635–71.
- _____, 2006. Αργύριον αξιακών: νομισματικές εκδόσεις και “θησαυροί”. Στο: Ε. ΓΑΒΡΙΛΑΚΗ & Γ. ΤΖΙΦΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Ο Μυλοπόταμος από την Αρχαιότητα ως Σήμερα. Περιβάλλον, Αρχαιολογία, Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνιολογία: Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Πάνορμο, 24-30 Οκτωβρίου 2003)*, IV: *Ελεύθερα – Αξός*. Ρέθυμνο: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, 147–65.
- SIDIROPOULOS, K. 2009. The Numismatic Testimony: Commentary on the Coins from Sector I. Στο: P. G. THEMELIS (επιμ.), *Ancient Eleutherna, Sector I*, Volume 1. Athens: University of Crete, 95–99.
- _____, 2020. Hoards from Crete, or the Island in Foreign Footsteps. Στο: R. CANTILENA & F. CARBONE (επιμ.) 2020, 311–40.
- SION-JENKINS, K. 2001. La disparition du mercenariat en Asie Mineure occidentale au IIe siècle a.C. : éléments de réflexion. Στο: A. BRESSON & R. DESCAT (επιμ.), *Les Cités d’Asie Mineure occidentale au IIe siècle a.C.*. Pessac, Bordeaux: Ausonius, 19–35.
- ΣΚΟΡΔΟΥ, Μ. 2020. Θέση Καμπί ή Μνήματα Άνω Καλάθαινες Κισάμου: οικιστικά και ταφικά δεδομένα μιας άγνωστης ελληνιστικής θέσης στη δυτική Κρήτη. Στο: R. CANTILENA & F. CARBONE (επιμ.) 2020, 119–34.
- SOUZA, DE, P. 1999. *Piracy in the Greco-Roman World*. Cambridge & New York: Cambridge University Press.
- SPORN, K. 2013. Kretische Mythen versus Mythen über Kreta. Zur Einführung von Mythenbildern kretischer Thematik auf Kreta. Στο: W.-D. NIEMEIER, O. PILZ, & I. KAISER (επιμ.), *Kreta in der geometrischen und archaischen Zeit. (Akten des Internationalen Kolloquiums am Deutschen Archäologischen Institut, Abteilung Athen 27. – 29. Januar 2006.)* Athenaia, 2. München: Hirmer Verlag, 395–408.
- SPYRIDAKIS, S. V. 1970. *Ptolemaic Itanos and Hellenistic Crete*. Berkeley / Los Angeles / London: University of California Press.
- _____, 1977α. Aristotle on Cretan πολυτεχνία. *Historia* 28: 380–84.
- _____, 1977β. Cretans and Neocretans. *CJ* 72(4): 299–307.
- _____, 1992. Cretan Soldiers Overseas: A Prosopography. Στο: *Cretica: Studies on Ancient Crete*. New Rochelle, N.Y.: Aristide D. Caratzas 1992, 55–82 [= *Κρητολογία* 12 (1981): 49–83].
- ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ, Μ. 1999. *Burial Customs in Thessaly in the Classical and Hellenistic Periods*. Unpublished D.Phil. thesis, University of Oxford.
- _____, 2018α. Demetrias: The Archaeology of a Cosmopolitan Macedonian Harbour. Στο: Μ. ΚΑΛΑΙΤΖΙ, Ρ. ΠΑΣΧΙΔΙΣ, C. ANTONETTI, & A.-M. GUIMIER-SORBETS (επιμ.), *Βορειοελλαδικά: Tales from the Lands of the Ethne. Essays in honour of Miltiades B. Hatzopoulos*. Μελετήματα 78. Athens: National Hellenic Research Foundation / Institute of Historical Research, 343–76.
- _____, 2018β. ‘An Officer and a Gentleman’: The Stele of Aristokydes Son of Xenokles, a Keian in Demetrias. Στο: C. M. DRAYCOTT, R. RAJA, K. E. WELCH, & W. T. WOOTTON (επιμ.), *Visual Histories of the Classical World: Essays in Honour of R.R.R. Smith*. Studies in Classical Archaeology 4. Turnhout: Brepols, 387–402.
- STAMPOLIDIS, N. C., TSANGARI, D., & GIANNOPOULOU, M. (επιμ.) 2019. *Cretan Cities. The Testimony of Coins*, μτφρ. Α. Doumas. Athens: Alpha Bank / University of Crete / Ephorate of Antiquities of Rethymno / Museum of Ancient Eleutherna.

- ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ, Ν. ΧΡ. & ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Μ. (επιμ.) 2020. *Η Ελεύθερνα, η Κρήτη και ο Έξω Κόσμος. Πρακτικά Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου (31 Μαΐου – 2 Ιουνίου 2018, Grecotel Creta Palace Ρέθυμνο, και 3 Ιουνίου 2018 Μουσείο αρχαίας Ελεύθερνας)*. Αθήνα / Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης / Κέντρο Μελέτης Μουσείου Αρχαίας Ελεύθερνας / Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία / ΑΜΚΕ “Νίκος Δασκαλαντωνάκης – NDF”.
- ΣΤΕΦΑΝΑΚΙ, V. E. 2021. *Hiérapytna. Histoire et monnayage jusqu'à la conquête romaine*. Kerma V. Ioannina: Lydia Lithos.
- _____, 2007–2008. La politique monétaire des cités crétoises à l' époque classique et hellénistique. *Eulimene* 8–9: 47–80.
- _____, 2023. La monnaie en Crète entre guerre et commerce. Στο: S. Psôμα & E. ΜΑΡΚΟΥ (επιμ.), *Αντίδωρον : La monnaie grecque entre guerre et commerce. Mélanges de numismatique, d' épigraphie et d' histoire offerts à O. Picard*. Athènes: National Hellenic Research Foundation / Institute of Historical Research, 224–33.
- ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ, Β. Ε. & ΣΤΡΑΤΙΚΗ, Κ. Α. 2007–2008. Ο Απόλλωνας στα νομίσματα της Ελεύθερνας. Ερμηνευτική προσέγγιση. *Ευλιμένη* 8–9: 81–106.
- ΣΤΕΦΑΝΑΚΙΣ, Μ. Ι. 1997. *Studies in the Coinages of Crete with Particular Reference to Kydonia*. PhD Dissertation, University College London.
- _____, 1999. The Introduction of Coinage in Crete and the Beginning of Local Minting. Στο: Α. ΧΑΝΙΟΤΙΣ (επιμ.) 1999γ, 247–68.
- _____, 2000. Ptolemaic Coinage and Hellenistic Crete (cat. nos. 425–460). Στο: Α. ΚΑΡΕΤΣΟΥ κ.ά. (επιμ.) 2000, 195–207.
- _____, 2002. The “Chania, 1922” Hoard (IGCH 254 & CH VII 104): A Reassessment. *Cretan Studies* 7: 231–44.
- _____, 2016. Looking towards the North: The Circulation of Cyrenaic Coins on Crete. Στο: Μ. ΑΣΟΛΑΤΙ (επιμ.), *Le monete di Cirene e della Cirenaica nel Mediterraneo. Problemi e prospettive. Atti del V Congresso Internazionale di Numismatica e Storia Monetaria, Padova, 17–19 marzo 2016*. Numismatica Patavina 13. Padova: Esedra, 65–81.
- ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ, Μ. Ι. 2013. *Πολυρρήνια. Η νομισματική παραγωγή από τον 4^ο αιώνα π.Χ. μέχρι τον 1^ο αιώνα μ.Χ.* Ευλιμένη 1. Ρέθυμνο: Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία.
- ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ, Μ. & ΣΤΕΦΑΝΑΚΗ, Β. 2019. Η νομισματική κυκλοφορία στη Δυτική, Κεντρική και Ανατολική Κρήτη. Στο: Ν. ΧΡ. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ, Δ. ΤΣΑΓΚΑΡΗ, & Μ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Κρητών πόλεις. Η μαρτυρία των νομισμάτων*. Αθήνα: Alpha Bank, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου, Μουσείο Αρχαίας Ελεύθερνας, 127–38 (πρβ. πίν. Ι, σελ. 139–45).
- ΣΤΕΦΑΝΑΚΙΣ, Μ. Ι. & TRAEGER, B. 2005. Counter-stamping Coins in Hellenistic Crete. A First Approach. Στο: C. ALFARO, C. MARCOS, & P. OTERO (επιμ.), *XIII Congreso Internacional de Numismática, Madrid 2003. Actas – Proceedings – Actes*, I. Madrid: Ministerio de Cultura / International Numismatic Commission / Museo Arqueológico Nacional, 383–94.
- STEWART, A. 2014. *Art in the Hellenistic World: An Introduction*. New York: Cambridge University Press.
- SVORONOS, J. N. 1890. *Numismatique de la Crète ancienne : accompagnée de l' Histoire, la Géographie et la Mythologie de l' Île*, I: *Description des monnaies*. Mâçon: Imprimerie Protat frères.

- TATMAN, J. L. 2023. Cretan Overstrikes: Gortyna, Phalasarna, and Polyrrhenia: Drachms Overstruck on Kyrenaika Coins. *AJN* 35: 1–32.
- THEMELIS, P. 2020. The Urban Villas of Eleutherna (sector I). Στο: Ν. ΧΡ. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ & Μ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.) 2020, 174–83.
- THOMPSON, D. J. 2001. Hellenistic Hellenes: The Case of Ptolemaic Egypt. Στο: I. MALKIN (επιμ.), *Ancient Perceptions of Greek Ethnicity*. Center for Hellenic Studies colloquia, 5. Washington, D.C.: Center for Hellenic Studies, Trustees for Harvard University, 301–22.
- _____, 2003. The Ptolemies and Egypt. Στο: A. ERSKINE (επιμ.) 2003, 105–20.
- _____, 2011. Ethnic Minorities in Hellenistic Egypt. Στο: O. M. VAN NIJF, R. ALSTON, & C. G. WILLIAMSON (επιμ.), *Political Culture in the Greek City After the Classical Age*. Groningen – Royal Holloway Studies on the Greek City after the Classical Age, 2. Leuven / Paris / Walpole, Mass.: Peeters, 101–17.
- THOMPSON, M. J. 1973. Byzantium over Aesillas. *RN* (6e série) 15: 54–65.
- THONEMANN, P. 2011. *The Maeander Valley: A Historical Geography from Antiquity to Byzantium*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____, 2015. *The Hellenistic World: Using Coins as Sources*. Cambridge: Cambridge University Press.
- TOUCHAIS, G. 1988. Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1987. *BCH* 112(2): 611–96.
- ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Ι. 1995. *Disjecta Membra: Δύο νέοι ελληνιστικοί «θησαυροί» από τον Ελλαδικό χώρο – Two New Hellenistic Hoards from Greece*, μτφρ. Μ. J. A. Tzamali. Βιβλιοθήκη της Ελληνικής Νομισματικής Εταιρείας, 3. Αθήνα: Ελληνική Νομισματική Εταιρεία.
- TOURATSOGLOU, Y. P. 1998. Back to the Future: Alexander the Great's Silver and Gold in the Balkans – the Hoard Evidence. Στο: A. BURNETT, U. WARTENBERG, & R. WITCHONKE (επιμ.), *Coins of Macedonia and Rome. Essays in Honor of Charles Hersch*. London: Spink, 71–101.
- _____, 2010. *A Contribution to the Economic History of the Kingdom of Ancient Macedonia (6th-3rd c. BC)*. Kerma 2. Athens: Lydia Lithos.
- TRUNDLE, M. 2004. *Greek Mercenaries: From the Late Archaic Period to Alexander*. London & New York: Routledge.
- _____, 2020. Wealth and the Logistics of Greek Warfare: Food, Pay, and Plunder. Στο: L. L. BRICE (επιμ.), *New Approaches to Greek and Roman Warfare*. Hoboken, N.J.: Wiley Blackwell, 17–27.
- ΤΣΑΓΚΑΡΗ, Δ. 2019. Κατάλογος Νομισμάτων. Στο: Ν. ΧΡ. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ, Δ. ΤΣΑΓΚΑΡΗ, & Μ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.) 2019, 149–90.
- TSATSAKI, N. 2020. Numismatic Evidence from Hellenistic Burials at Sfakaki, Rethymnon. Στο: R. CANTILENA & F. CARBONE (επιμ.) 2020, 377–83.
- ΤΖΑΝΑΚΑΚΗ, Κ. & ΣΚΟΡΔΟΥ, Μ. 2020. Αγροικία στο Καλάμι (επικράτεια αρχαίας Απτέρας, Χανίων): οικονομία του οίκου κατά τους ελληνιστικούς χρόνους. Στο: R. CANTILENA & F. CARBONE (επιμ.) 2020, 145–58.
- VANDORPE, K. (επιμ.) 2019. *A Companion to Greco-Roman and Late Antique Egypt*. Blackwell Companions to the Ancient World. Hoboken, N.J.: Wiley Blackwell.
- VAGIONAKIS, I. 2020. The Ethnic in the Onomastic Formula of Cretans Outside Crete. Στο: R. CANTILENA & F. CARBONE (επιμ.) 2020, 221–34.

- VIVIERS, D. 2011. Une cité crétoise à l' épreuve d' une garnison lagide : l' exemple d' Itanos. Στο: J.-C. COUVENHES, S. CROUZET, & S. PÉRÉ-NOGUES (επιμ.) 2011, 35–64 (με βιβλιογραφία στις σσ. 371–401).
- VOGEIKOFF-BROGAN, N. 2011. Domestic Assemblages from Trypitos, Siteia: Private and Communal Aspects. Στο: K. T. GLOWACKI & N. VOGUEIKOFF-BROGAN (επιμ.) 2011, 409–19 (με βιβλιογραφία στις σσ. 451–84).
- _____, 2020. “The Wild East”: Eastern Mirabello Before and After 100 BC. Στο: R. CANTILENA & F. CARBONE (επιμ.) 2020, 23–33.
- WALBANK, F. W. 1940. *Philip V of Macedon*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____, 1957 & 1967. *A Historical Commentary on Polybius*, Vol. 1: *Commentary on Books I–VI* & Vol. 2: *Commentary on Books VII–XVIII*. Oxford: Clarendon Press.
- WALKER, S. 2003. Carry-on at Canopus: the Nilotic Mosaic from Palestrina and Roman Attitudes to Egypt. Στο: R. MATTHEWS & C. ROEMER (επιμ.), *Ancient Perspectives on Egypt*. London: UCL Press, Institute of Archaeology, 191–202.
- WALLACE, S. 2010. *Ancient Crete: From Successful Collapse to Democracy's Alternatives, Twelfth to Fifth Centuries BC*. Cambridge: Cambridge University Press.
- _____, 2018. *Travellers in Time: Imagining Movement in the Ancient Aegean World*. London & New York: Routledge.
- WARREN, J. A. W. 2007. *The Bronze Coinage of the Achaian Koinon: The Currency of a Federal Ideal*. Special Publication, 42. London: Royal Numismatic Society.
- WILLETTTS, R. F. 1955. *Aristocratic Society in Ancient Crete*. London: Routledge & Kegan Paul Ltd.
- _____, 1965. *Ancient Crete: A Social History from Early Times until the Roman Occupation*. London: Routledge.
- _____, 1976. Neoi and Neotas. Στο: *Πεπραγμένα Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ηράκλειο 1976), Α'. Αθήνα: Πανεπιστήμιον Κρήτης 1980, 643–53 (= *Selected Papers*, I. Amsterdam: Adolf M. Hakkert 1986, 223–37).
- _____, 1977. The Cretan System of Maintaining Armed Forces. Στο: *Armées et fiscalité dans le monde antique*. Colloque du CNRS, Paris, 14-16 octobre 1976. Paris: Éditions du CNRS, 65–76.
- WOLTERS, C. 1979. Recherches sur les Stèles funéraires hellénistiques de Thessalie. Στο: B. HELLY (επιμ.), *La Thessalie. Actes de la Table-Ronde, 21-24 juillet 1975*. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, 81–110.
- YALICHEV, S. 1997. *Mercenaries of the Ancient World*. London: Constable.

Κατερίνα Παναγοπούλου

Επίκουρη Καθηγήτρια
Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας
Πανεπιστήμιο Κρήτης
panagor@uoc.gr